

XVIII
amžiaus
studijos

8

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Vyrų ir moterų

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII
a m ž i a u s
studijos

8

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Vyrų ir moterų

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2022

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline, Londono universiteto koledžas |

College of Europe, Natolin, University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Praho Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Habil. dr. Andrej MACUK

Lenkijos mokslų akademijos Tadeuszo Manteuffelio Istorijos institutas |

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovicų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

PD habil. dr. Christiane SCHILLER

Berlyno Humboldtų universitetas | Humboldt-Universität zu Berlin

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“ finansavo

Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-22-16)

Sponsored by the Research Council of Lithuania

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Tilto g. 17, 01101 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos

(LIBIS) portale ibiblioteka.lt

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2022

© Straipsnių autoriai, 2022

© Lietuvos istorijos institutas, 2022

ISBN 978-609-8314-18-2

ISSN 2351-6968

TURINYS

- Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 10
Moterų istorija tarp (Europos) Rytų ir Vakarų, arba vėl kryžkelėje /
Dalia Leinartė . . . 13
The History of Women between (European) East and West, or at a Crossroads
Again / *Dalia Leinartė* . . . 19

VYRAI IR MOTERYS VIEŠOJOJE ERDVĖJE

Gabrielė Jasiūnienė

- Herbas kilmingos XVII–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moters
gyvenime – svarbi identiteto dalis . . . 28
The Coat of Arms in the Life of a Noblewoman in The Seventeenth-Eighteenth Century
Grand Duchy of Lithuania: An Important Part of Identity. *Summary* . . . 45

Aistė Paliušytė

- Dailės mecenatystė Radvilų dvare Vėtinų laikais: našlės, žmonos ir dukros . . . 46
Patronage of Art at the Radvila Court During the Wettin Period: Widows, Wives and
Daughters. *Summary* . . . 75

Dariusz Rolnik

- Codziennosc̄ żon senatorów „nowej kreacji” w czasach stanisławowskich na
kresach wschodnich Rzeczypospolitej – trzy mało znane białogłowy . . . 76
Naujai paskirtų senatorių iš rytinių Respublikos vaivadijų žmonių kasdienybė Stanislovo
Augusto laikais: trys mažai žinomos moterys. *Summary* . . . 95

Lina Balaišytė

- Vincento Ignaco Marevičiaus „Abiejų lyčių edukacijos sistema“: apie natūralaus
ugdymo adeptą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje . . . 97
Wincenty Ignacy Marewicz’s “A System of Education for Both Sexes”: About an Adept of
Natural Education in the Grand Duchy of Lithuania. *Summary* . . . 114

Ewa Kula

- Bracia Feliks i Marcin Ancypowie, czyli o trudach pracy nauczycielskiej w
czasach Komisji Edukacji Narodowej . . . 115
Broliai Feliksas ir Martymas Antipai, arba apie Tautinės edukacinės komisijos laikų
mokytojų darbo sunkumus. *Santrauka* . . . 129

PRIVATI ERDVĖ: SANTYKIAI ŠEIMOJE

Violeta Pansevič

XVII a. antrosios pusės – XVIII a. pomirtiniai turto inventoriai – Vilniaus miestiečių moterų kasdienybės istorijos šaltinis . . . 132

Posthumous Property Inventories of the Second Half of the Seventeenth and the Eighteenth Century: A Historical Source on the Daily Life of the Women of Vilnius. *Santrauka* . . . 161

Rita Regina Trimonienė

Sugyvenimas ir meilė. Jokūbo Nagurskio šeimos pavyzdys . . . 163

Concordance and Love. The Case of Jacob Nagórsky's Family. *Summary* . . . 177

Jolita Sarcevičienė

„Nieko negaliu nuveikti be tavo, širdelė, valios...“

Teresės Rachelės Sapiegienės laišakai vyrui Antanui Kazimierui Sapiegai . . . 178

There is nothing I can do without the will of my heart... Teresa's Rachel's Sapiežyna's Letters to her Husband Antoni Kazimierz Sapieha. *Summary* . . . 205

VAIZDAI IR ĮVAIZDŽIAI

Rūta Janonienė

Du vyrai smuklėje . . . 208

Two Men in a Tavern. *Summary* . . . 219

Lijana Birškytė-Klimienė

Šv. Onos – idealios žmonos, motinos ir senelės įvaizdis XVIII a. – XIX a.

pirmosios pusės Lietuvos katalikiškoje dailėje . . . 220

and Grandmother – in Lithuanian Catholic Art of the Eighteenth and the First Half of the Nineteenth Century. *Summary* . . . 265

Regina Jakubėnas

„Rozprawa Litwy z Polską“. O Jaśnie Oświeconą Księżniczkę Karolinę Katarzynę Radziwiłłównę . . . 268

„Lietuvos ir Lenkijos mūšis“ dėl jos šviesybės kunigaikštytės Karolinos Kotrynos Radvilaitės. *Santrauka* . . . 287

VYRAI IR MOTERYS RELIGINĖSE BENDRUOMENĖSE

Vaida Kamuntavičienė

Klauzūros ir neturto problema Kauno bernardinių vienuolyne . . . 290

The Issue of Enclosure and Poverty in the Convent of Bernardines in Kaunas. *Summary* . . . 307

Andrea Mariani

W stanie wdowim synogarliczym nieobrażonym krokiem postępowała. Jezuici w kręgu wdów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów XVII i XVIII wieku . . . 308
Būdama vargšė našlė, ji žengė nuolankiai. Jėzuitai ir našlės Abiejų Tautų Respublikoje XVII–XVIII amžiuje. *Santrauka* . . . 336

Karolis Tumelis

Viešas reikalas? Bylos dėl impotencijos XVII–XVIII a. Vilniaus ir Žemaitijos katalikų konsistorijose . . . 337
A Matter of Public Concern? Impotence-Related Cases in the Catholic Consistories of Vilnius and Samogitia in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Summary* . . . 356

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Merkinės seniūno Antano Kazimiero Sapiegos 1722–1729 metų dienoraštis, iš lenkų kalbos vertė, įvadą ir komentarus parengė Jolita Sarcevičienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021. – 484 [1] p.; 27 cm + 1 elektron. opt. diskas (CD-ROM). ISBN 978-609-8183-90-0
Darius Vilimas . . . 360

Łukasz Wróbel. *Józef Jerzy Hylzen. Studium kariery magnackiej w XVIII wieku.* Toruń: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2022. – 402 p. ISBN 978-83-231-4607-0
Ramunė Šmigelskytė-Stukienė . . . 362

Asmenvardžių rodyklė . . . 366

Vietovardžių rodyklė . . . 380

„W STANIE WDOWIM SYNOGARLICZYM NIEOBRAŻONYM KROKIEM POSTĘPOWAŁA”¹ JEZUICI W KRĘGU WDÓW W RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW XVII I XVIII WIEKU*

ANDREA MARIANI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Adnotacja. Wdowieństwo w Rzeczypospolitej Obojga Narodów XVII i XVIII wieku dla magnatek z jednej strony wiązało się z ryzykiem utraty majątku, z drugiej stanowiło pośrednią drogę samorealizacji między małżeństwem a klasztorem. Ojcowie Towarzystwa Jezusowego utrzymywali ścisłe relacje z wdowami, zapewniając im opiekę duchową. Pełnili przy tym swoistą funkcję kontroli społecznej z ramienia Kościoła katolickiego. Starania jezuitów o przychylność wdów w celu zagarnięcia ich majątku i nakłonienia ich synów do wstąpienia do zakonu podkreślali nawet tacy autorzy, którzy nie przejawiali chęci polemizowania z Towarzystwem Jezusowym, jak np. Jędrzej Kitowicz. Celem artykułu jest określenie funkcji i roli jezuitów w życiu wdów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Słowa kluczowe: wdowieństwo, Towarzystwo Jezusowe, dobroczynność, więzi kliencko-patronackie, piśmiennictwo okazjonalne.

Wkupywanie się w łaski wdów w celu zagarnięcia ich majątku i nakłonienia ich synów do wstąpienia do zakonu było jednym z zarzutów wysuwanych przeciw Towarzystwu Jezusowemu w literaturze antyjezuickiej. To oskarżenie – obok rzekomej chciwości i ingerencji w politykę – stanowiło jeden z elementów czarnej legendy jezuitów, kształtowanej m.in. przez Hieronima Zahorowskiego w dziele *Monita secreta*². Starania jezuitów o protekcję wdów podkreślali zresztą nawet tacy autorzy jak Jędrzej Kitowicz, którzy nie przejawiali jakiegokolwiek konkretnego chęci polemizowania z Towarzystwem³. Celem artykułu jest określenie funkcji i roli jezuitów w życiu wdów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku.

Historia kobiet w dawnej Rzeczypospolitej cieszy się w ostatnich latach

* Niniejszy artykuł powstał dzięki finansowaniu NCN w ramach grantu pt. Inwentarze kolegium jezuickiego w Słucku oraz domu trzeciej probacji w Nieświeżu – opracowanie i edycja źródłowa (nr projektu 2019/35/B/HS3/00311).

1 Kazimierz Juraha, *Żałoba powszechna*, in: *Kazania i mowy na walnym pogrzebowym akcie [...] Anny z Sanguszków Radziwiłłowej*, Wilno: w Drukarni J. K. M. Akad. Societatis Jesu, 1750, k. Rr.

2 Hieronim Zahorowski, *Skryte rady*, in: *Literatura antyjezuicka w Polsce 1578–1625*, oprac. Janusz Tazbir, Warszawa: Ludowa Współdzielnia Wydawnicza, 1963, p. 135–136.

3 „Wdowy bogate i wielkie panie były to ich obłowem, których sumnienia umiejąc zostawać rządcami, ściągali na swój zakon wielkie dobrodziejstwa”, Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. Roman Pollak, Wrocław: ZNiO, Warszawa: De Agostini Polska, 2003, p. 117–118.

dużym zainteresowaniem. Uwaga badaczy skupiała się przede wszystkim na pozycji prawnej, działalności gospodarczej, mecenacie artystycznym i patronacie kościelnym, w mniejszym zaś stopniu na relacjach rodzinnych, uczuciach i mentalności przedstawicielek wyższych warstw społecznych⁴. W ramach tematyki kobiecej opracowania poświęcone wdowieństwu nie należą do najliczniejszych. Dopiero niedawno ukazała się monografia Urszuli Kicińskiej, poświęcona pozycji społecznej wdów w Rzeczypospolitej szlacheckiej⁵. Wcześniej uwaga specjalistów ogniskowała się wokół ideału wdowy, wyrażanego w literaturze religijnej⁶, oraz wokół kilku wybitnych postaci, głównie z rodów magnackich⁷.

Podjmując wybrane zagadnienie, należy oprzeć się na możliwie szerokiej bazie źródłowej. Wartościowe są nie tylko panegiryki i kazania pogrzebowe, ale też źródła o charakterze prywatnym, takie jak korespondencja. Odrębną kategorię stanowią jezuickie kroniki domowe, sporządzane na potrzeby centralnej administracji zakonu i dokumentujące relacje placówek jezuickich ze światem zewnętrznym. O ile źródła pierwszego rodzaju rysują pewien ideał, o tyle inne materiały dokładniej odzwierciedlają udział jezuitów w radościach i troskach życia codziennego wdów. Ze względu na obszerność zachowanego materiału źródłowego ograniczę się do kilku postaci związanych z rodem Radziwiłłów: Katarzyny z Sobieskich, Anny Katarzyny z Sanguszków, Konstancji z Radziwiłłów Sapieżyny oraz Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej.

Dla magnatek wdowieństwo z jednej strony wiązało się z ryzykiem utraty majątku, z drugiej stanowiło pośrednią drogę samorealizacji między małżeństwem a klasztorem, także w zakresie praktyk religijnych⁸. Ojcowie Towarzystwa utrzy-

4 Bożena Popiołek, *Kobiety świat w czasach Augusta III. Studia z mentalności kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2018; Eadem, *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996; Agnieszka Jakuboszczak, *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2016; *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, red. Bożena Popiołek, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III, 2020.

5 Urszula Kicińska, *W tym osieroconym stanie. Pozycja wdowy w społeczeństwie szlacheckim w Rzeczypospolitej (od schyłku XVII do połowy XVIII wieku)*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2020.

6 Iwona Pugaciewicz, *Wizerunek dobrej wdowy w opiniach Ojców Kościoła i moralistów w epoce wczesno nowożytnej*, in: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. Cezary Kukło, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008, p. 247–260; Agnieszka Jakuboszczak, *Wdowa i wdowieństwo w świetle XVIII-wiecznych tekstów religijnych*, in: *Nasza Przeszłość*, t. 113 (2010), p. 247–267; Urszula Kicińska, *Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie staropolskim na podstawie drukowanych oracji pogrzebowych XVII wieku*, in: *Sensus Historiae*, 2013, t. 12, z. 4, p. 136–148.

7 Wanda Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa: Semper, 2000; Agnieszka Jakuboszczak, *Sarmacka dama Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008; Jarosław Pietrzak, *Księżna Dobrodziejka Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa (1634–1694)*, Warszawa: Wydawnictwo Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2016.

8 Urszula Kicińska, *W tym osieroconym stanie*, p. 417–522.

mywali ściśle relacje z wdowami, zapewniając im opiekę duchowną. Pełnili przy tym swoistą funkcję kontroli społecznej z ramienia Kościoła katolickiego. Na prośbę wdów władze zakonu wysyłały kapelanów nadwornych, którzy niekiedy stawali się doradcami, agentami lub informatorami swoich chlebobdawczyń. Za ich pośrednictwem wiele wdów udzielało wsparcia materialnego Towarzystwu, przyczyniając się do rozbudowy sieci placówek zakonu. Z kolei w piśmiennictwie jezuitskim przywiązywano dużą wagę do wdowieństwa. Nawiązując do wcześnieochrześcijańskiego ideału dziewic i wdów konsekrowanych, autorzy tworzyli wizerunek wdowy nie tylko oddanej modlitwie, ale też zaangażowanej w wychowanie dzieci, w zarządzanie majątkiem i w opiekę nad ubogimi.

W tym kontekście wypada określić z jednej strony miejsce i rolę jezuitów w życiu wdów, ze szczególnym uwzględnieniem napięcia między oczekiwaniami społecznymi, które zakładały ich ponowne zamążpójście, a ideałem religijnym, upatrującym we wdowieństwie drogę samodoskonalenia. Z drugiej strony, nawiązując do problematyki mecenatu kościelnego, należy zastanowić się nad wkładem wdów w rozwój Towarzystwa Jezusowego. Analiza aktywności jezuitów w kręgu wspomnianych postaci pozwoli zweryfikować zarówno czarną legendę jezuitów, jak i idealny wizerunek wdowy w świetle rzeczywistości społeczeństwa polsko-litewskiego w XVII i XVIII wieku.

Model relacji między jezuitami polsko-litewskimi a wdowami kształtował się w pierwszej połowie XVII wieku. Istotną rolę odgrywała w tym zakresie postać Anny Alojzy z Ostrogskich Chodkiewiczowej. Anna Alojza pochodziła z rodziny, która od dwóch pokoleń utrzymywała bliskie relacje z Towarzystwem Jezusowym. Jej babka Zofia ze Sprawy ufundowała kolegium jezuitskie przy kościele św. Jana w Jarosławiu⁹. Z kolei Anna ze Sztemberku, córka Zofii i wdowa po Aleksandrze Ostrogskim, uposażyła podmiejską rezydencję przy kościele NMP na Piasku¹⁰. Anna Alojza żyła jeszcze ponad 30 lat po śmierci męża Jana Karola Chodkiewicza. Stałe utrzymywała przynajmniej jednego jezuitskiego kapelana nadwornego¹¹. Ufundowała ponadto kolegium w Ostrogu,

9 Tomasz Kempa, „Przezacna matrona” Anna Alojza Chodkiewiczowa córka Anny ze Sztemberku Ostrogskiej, protektorka jezuitów, in: *Острозька давнина. Науковий збірник*, ред. Ігор Пасічник, Ігор Тесленко, Остріг: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014, p. 59. Kazanie na pogrzebie Anny Ostrogskiej głosił Marcin Hincza. Marcin Hincza, *Złota korona: abo Kazanie na pogrzebie iasnie oświeconey xiężny Anny z Sztemberku Ostrogskiej, hrabiny na Tarnowie, woiewodziny wołyńskiej* [...], Kraków: w drukarni Franciszka Cezarego, 1636. Kolegium jarosławskie ofiarowało panegiryk funeralny. *Monvmentvm Gloruae Magnis Manibus Annae a Stembergk Ducissae In Ostrog Palatinae Vollhimiae A Nobili Iuventvte Collegii Jaroslaviensis Societatis Iesu Erectvm*, Kraków: in Officina Andreae Petricovii, 1636.

10 Tomasz Kempa, „Przezacna matrona”, p. 60.

11 Dwór księżnej obsługiwali po kolei Kasper Brodowski (1622–1649), Jan Szczygielski (1626–1635), Jan Ilmiński (1646–1648), Melchior Michałowski (1649–1654) oraz Stanisław Kocki (1653/54). Andrea Mariani, Aktywność jezuitskich kapelanów nadwornych na ziemiach koronnych. Między dworem a placówką zakonną, in: *Wielkie rody na ziemiach polsko-litewskich w XVI–XX wieku*.

hojnie wspierała również inne placówki jezuickie¹². Zmuszona do opuszczenia Ostroga w okresie powstania Chmielnickiego, zmarła w Racocie, w województwie wielkopolskim, 27 stycznia 1654 roku i została pochowana w krakowskim kościele św. Macieja, należącym do jezuickiego domu nowicjackiego. Mimo skromnego pogrzebu jezuici opublikowali wiersze pochwalne¹³. W testamencie Anna Alojza przeznaczyła znaczne sumy na odbudowę kolegiów zniszczonych podczas wojny¹⁴. Po śmierci księżnej przypisywano jej cuda, a jezuici stawili ją jako wzór zachowania pobożnej wdowy. O kultywowaniu pamięci fundatorki świadczy zarówno biografia pt. *Życie ku podziwieniu chwalebne*, opublikowana w 1698 roku¹⁵, jak i uroczystość przeniesienia zwłok Anny Alojzy i jej męża do Ostroga w 1722 roku¹⁶.

Podobnie jak Anna Alojza Chodkiewiczowa, w drugiej połowie XVII i w XVIII stuleciu liczne wdowy z kręgów magnaterii utrzymywały na swoich dworach jezuickich kapelanów nadwornych. Tak czyniły m.in. marszałkowa nadworna koronna Aleksandra Katarzyna z Czarnieckich Branicka¹⁷, wojewodzina chełmińska Marianna z Wolffów Kossowa¹⁸, wojewodzina wileńska i hetmanowa wielka

Postacie i legendy – Działalność i pamięć – Majątki rodowe i ich znaczenie, red. Norbert Kasperek, Tadeusz Zych, Radosław Pawłosek, Olsztyn–Tarnobrzeg: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2017, p. 142–143. Na temat Brodowskiego zob. *Kronika jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: 1570–1653, oprac. Ludwik Grzebiń, Jacek Wiesiołowski, Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 2004, p. 440–441.

12 Tomasz Kempa, „Przezacna matrona”, p. 90.

13 Andrzej Kanon, *Flores sepulchrales inscriptionum in ducali tumulo Annae Aloysiae Chodkiewicziae, palatinae Vilnensis, Ducissae in Ostrog, Cracoviae*: in Officina Viduae & Haeredum Francisci Caesarij, 1654.

14 Testament Anny Alojzy z Ostrogskich Chodkiewiczowej, in: *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, wyd. Paweł Klint, Poznań–Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2008, s. 153–165.

15 *Życie ku podziwieniu chwalebne Jaśnie Oświeconey Xiężny Ostrogskiej Anny Alojzy Chodkiewiczowej, woiewodziny wileńskiej, betmanowey Wielkiego Xięstwa Litewskiego od kolegium Societatis Iesu Jarosławskiego od nieyże po ostrogskim kollegium w polu, u Najśw. Panny fundowanego na wzór wysokiej cnoty wydane*, Kraków: w drukarni Mikolaia Schedla, 1698.

16 Hist. coll. Ostrogensis 1722, Archivum Romanum Societatis Iesu (dalej – ARSI), Polonia 58, k. 184v–186v.

17 Jej dwór obsługiwali Jan Stanno (1675/76) i Stanisław Karczyński (1676–1682), który był też autorem kazania wygłoszonego podczas pogrzebu magnatki w 1698 roku. A. Mariani, *Aktywność jezuickich kapelanów*, p. 141; Stanisław Karczyński, *Wyszcie z swiata przed wyszcziem z ciała [...] Alexandry Katarzyny z Czarnce Branicki [...] przy wyszcziu ciała jejymosci z kościoła Białostockiego do krakowskiej ss. Piotra y Paula Societatis Iesu bazyliki w pamięć potomną zalecone*, Warszawa: w drukarni Collegium OO. Scholarum Piarum, 1698.

18 Kapelanem Marianny był do 1712 roku brat Jerzy Wolff. Po jego śmierci urząd kapelana pełnił Franciszek Heintz w latach 1713–1720. Ten ostatni też był autorem kazania pogrzebowego. Andrea Mariani, *Aktywność jezuickich kapelanów*, p. 143; Franciszek Heintz, *Prawdziwy dobrej śmierci portret z prawdziwie dobrego życia przekopiowany w [...] pani Mariannie z Ludinghauszen Wolffów Kossowoy [...] iako w zwierciadle reprezentowany w kościele toruńskim s. Jana przy żalobnych exequiach do uwagi [...] podany [...]*, Toruń: Drukował Jan Nicolai, 1721.

litewska Antonina z Waldsteinów Sapieżyna¹⁹, koniuszyna koronna Marianna z Zamoyskich Dzieduszycka²⁰, marszałkowa Barbara z Duninów Sanguszkowa²¹, kasztelanowa mściławska Elżbieta z Ogińskich Puzynina, fundatorka misji w Łuczaju i wileńskiego obserwatorium astronomicznego²².

W przypadku średniej szlachty jezuitcy kapelani nadworni rzadziej występowali w kręgu wdów: taki był przykład Anny z Chlusowiczów, wdowy po sędzim rzeczywistym Franciszku Kazimierzu Dernałowiczu²³. Utrzymywanie bliższych relacji między zakonem a osamotnionymi kobietami ułatwiała przynależność ich synów do Towarzystwa. Przykładowo Barbara z Komarów Minkiewiczowa była matką jezuitę Adama i fundatorką kolegium w Żodziszkach²⁴. Z kolei Konstancja Bukacina miała syna Ludwika w zakonie. Po jego śmierci ufundowała altarię przy kościele Bożego Ciała w Nieświeżu²⁵. Dobroczynność na rzecz zakonu stanowiła formę poparcia dla kariery dzieci w zakonie, niezależnie od podziałów wyznaniowych wewnątrz rodziny. Do tego stwierdzenia uprawnia kalwińska rodzina Stryjeńskich. Joanna z Gruzewskich, wdowa po Pawle, wojskim grodzieńskim, miała syna jezuitę – również Pawła – któremu sfinansowała studia teologiczne w Rzymie. Z myślą o zakonnej karierze syna Joanna hojnie wspierała również kolegium warszawskie²⁶. Więzy pokrewieństwa nie tylko decydowały o dobroczynności wobec zakonu, ale też ułatwiała różnego rodzaju transakcje ruchomości. Na przykład wileński dom profesów mógł kupić kamienicę od Anny Migurzynej

19 Był nim Piotr Skockiewicz w latach 1721–1728. Andrea Mariani, Aktywność jezuitów kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką, in: *Rocznik Litewski*, 1 (2015), p. 55.

20 Był nim Jan Legucki. Po śmierci męża Jerzego ufundowała kaplicę św. Maurycego Męczennika przy kościele jezuitów we Lwowie. *Hist. coll. Leopoliensis, ARSL, Polonia* 60, k. 48r–v.

21 Wawrzyniec Zadarnowski był kapelanem Pawła Karola Sanguszki od 1745 roku. Po jego śmierci w 1751 roku pozostawał na służbie w kręgu Barbary do 1755 roku. Zajmował się głównie wychowaniem jej synów Józefa i Hieronima. Zachowało się 17 listów Zadarnowskiego do Barbary z Duninów z lat 1749–1765. Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, t. 232/5.

22 W otoczeniu Puzyniny pracowali Józef Truszkowski w latach 1753–1760 i Jan Wyrwicz w latach 1763–1767. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995* (EWJ), oprac. L. Grzebień, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1996, p. 701, 773.

23 Jerzy Głębocki był misjonarzem Dernałowiczowej w latach 1744–1755. EWJ, p. 183. O śmierci Franciszka Dernałowicza w 1743 roku informowała kronika rezydencji bobrujskiej. ARSL, Litwania 50, k. 1r.

24 EWJ, p. 801; Stanisław Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 4, Kraków: Wł. L. Anczyc, 1905, p. 1665–1669.

25 *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przelomu roku 1773/1774*, opracowanie i wstęp Andrea Mariani, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2020, p. XXXVIII, 191.

26 EWJ, p. 649. Tej placówce zapisała sumę 12 tys. zł. „ze wszystkich dóbr zarówno w Koronie, jak też na Litwie”. Dalsze sumy ofiarowały siostry Pawła: Ludwika ze Stryjeńskich Suchodolska, łowczyzna lubelska, i Teofila ze Stryjeńskich Radziwińska, miecznikowa nowogródzka, Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. Senieji akta 105, nr 408, II VII 1745.

dzięki jej synom Janowi i Michałowi, mimo że wdowa pierwotnie zamierzała ją ustąpić swoim prawosławnym współwyznawcom²⁷.

Trzecim czynnikiem kształtującym relacje między jezuitami a wdowami była pozycja osamotnionych kobiet wobec reszty rodziny. Bezpieczeństwo osobiste, samodzielność finansowa i niekwestionowane prawo do posiadanych majątków stanowiły niezbędne warunki do prowadzenia działalności dobroczynnej: ewentualne fundacje i zapisy były analizowane przez władze zakonne pod kątem podstaw prawnych w celu uniknięcia sporów. Gdy pozycja wdowy była zagrożona przez dalszych krewnych, jezuita stawali się potencjalnymi sojusznikami i pomocnikami w dochodzeniu sprawiedliwości.

W przypadku Radziwiłłowych o powiązaniach z jezuitami decydowały wielopokoleniowe więzi między rodem a zakonem, które sięgały czasu powstania kolegium w Nieświeżu, ufundowanego przez Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę” w 1584 roku. Od początku XVIII wieku znaczenie rodu wzrastało w wyniku upadku potęgi Sapichów. Kolejne wdowy, Katarzyna z Sobieskich, siostra króla Jana III i wdowa po podkanclerzym Michale Kazimierzu Radziwiłł, oraz jej synowa Anna Katarzyna z Sanguszków, wdowa po kanclerzu Karolu Stanisławie Radziwiłł, wyróżniały się silnym charakterem i talentem organizacyjnym. Anna Katarzyna nie tylko sprawnie zarządzała rodzinnym majątkiem, zakładając m.in. manufaktury, ale też znacznie poszerzyła posiadłości Radziwiłłów, doprowadzając do przejścia tzw. dóbr neuburskich. Równocześnie jako apodyktyczna i autorytarna matka popadła w konflikt z dziećmi, od których oczekiwała bezwarunkowego posłuszeństwa. Wobec pogarszającego się stanu zdrowia uciekała się wobec nich do szantażu psychologicznego, wyolbrzymiając dolegliwości, na które cierpiała²⁸. Zarysowanie tu jej sylwetki jest niezbędne, żeby nie odnieść błędnego wrażenia, że Anna Katarzyna była zdominowana przez jezuickich kapelanów. Wręcz przeciwnie, to raczej oni ulegali wpływowi jej silnej osobowości.

Zupełnie inne były losy Konstancji, córki Anny Katarzyny i żony kanclerza Jana Fryderyka Sapichy, oraz Anny Luizy z Mycielskich, drugiej żony i wdowy po hetmanie Michale Kazimierzu „Rybeńce”. Bezdzietna Konstancja trudno przeżywała ostatnie lata życia z powodu konfliktu z krewnymi męża. W tej sytuacji musiała szukać poparcia braci i bronić swoich praw w trybunale. Anna Luiza z kolei spędziła ostatnie lata życia na wygnaniu z powodu opozycji jej pasierba Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” wobec elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego. W tej sytuacji musiała zadbać o los dzieci z drugiego małżeństwa, a zwłaszcza nieletniego Hieronima Wincentego. Hetmanowa wdowa nie doczekała się powrotu do ojczyzny – zmarła w Dreźnie w 1771 roku.

W otoczeniu wszystkich wspomnianych kobiet znajdowali się jezuita kapelani nadworni. Z Katarzyną z Sobieskich był związany Stanisław Bielicki. Na

27 Hist. domus professae Vilnensis, ARSI, Litwania 46, k. 135r.

28 Urszula Kicińska, *W tym osieroconym stanie*, p. 252–254.

dworze Anny Katarzyny przebywali z kolei Jan Poszakowski (1722–1735), Kazimierz Juraha (1739–1742) i Kazimierz Stankiewicz (1742–1745). Kapelanem Konstancji Sapieżyny był Wojciech Kaczorowski (1753–1755). Wreszcie w otoczeniu Anny Luizy z Mycielskich przebywali Józef Siesicki (1759–1767) i Stefan Wulfers (1769–1773). Zarówno Poszakowski, jak i Wulfers zajmowali się wychowaniem książąt: odpowiednio Hieronima Floriana i Hieronima Wincentego Radziwiłłów.

Na wdowim dworze

Z racji pełnienia urzędu kapelanów nadwornych jezuiti współtworzyli atmosferę bliskiego otoczenia wdów. Wraz ze śmiercią męża Karola Stanisława charakter dworu książęcego w Białej uległ głębokiej zmianie. Mimo nadal wysokiego poziomu życia zmniejszyła się liczba osób pełniących funkcje reprezentacyjne²⁹. Ponadto wdowa zrezygnowała z wielu sposobów spędzania czasu typowych dla magnaterii. Podczas gdy kanclerz przejawiał od najmłodszych lat zainteresowanie muzyką i teatrem, utrzymując własne zespoły, dla okresu rządów Anny Katarzyny nad Białą brakuje śladów aktywności na tym polu. Utworzeniem załączku kapeli muzycznej księżna zajęła się w połowie lat trzydziestych, gdy dobierała dwór dla syna Hieronima Floriana³⁰. Jedyne utwory wykonywane na dworze to były pieśni religijne, takie jak np. „Strasznego majestatu Panie”, „O niebieska Cesarzowo” oraz godzinki NMP, które śpiewano codziennie podczas mszy³¹.

W związku ze zwyczajem częstej modlitwy Anna Katarzyna gromadziła książki nabożne³². W modlitwie korzystała zarówno z pozycji pt. *Tydzień Maryi abo psalterz imienia Najswiętszey Boga Rodzicy*, nawiązującej do francuskiej szkoły pobożności św. Franciszka Salezego³³, jak i z dzieł jezuitckich autorów, takich jak Francuz François Nepveu (*Pensées et Réflexions Chrétiennes pour tous le jours de l'année*, 4 tomy, Paryż 1695)³⁴ i Węgier János Nádaszi (*Annus coelestis*, Tyrnawa

29 Według Wandy Karkucińskiej w latach czterdziestych liczył on około 350 osób oprócz milicji. Wanda Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa: Semper, 2000, p. 23.

30 Irena Bienkowska, *Muzyka na dworze księcia Hieronima Floriana Radziwiłła*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2013, p. 39.

31 „Piosenki do nabożeństwa i kompuncji wzbudzające, aby od wszystkich podczas wielkiego nabożeństwa śpiewane były, piękny wprowadziła zwyczaj i sama je wdzięcznym poczynała głosem, z osobliwym gustem i rozrzewieniem rada słuchała, i sama skruszonym sercem śpiewała piosenkę: Strasznego majestatu Panie, we łzy się rozplywając, także z serdeczną dewocją do Matki Najśw. codziennie w kaplicy śpiewać kazała: O niebieska Cesarzowo”, *Kazania i mowy na walnym pogrzebowym akcie śp.* [...] *Anny z Xiążąt Sanguszków Radziwiłłowy* [...] *miane tudzież krótkie tegoż aktu opisanie* [...] *do druku podane*, Wilno: w Drukarni J. K. M. Akad.e: Societatis Jesu, 1750, k. Bb2.

32 „Do nabożeństwa służących, liczną polskich i francuskich książek biblioteczkę miała. *Medytacji codziennych* ks. Nepveu, i *Roku niebieskiego* nigdy nie opuszczała”, *Kazania i mowy*, k. Bb2.

33 Wanda Karkucińska, *Anna Katarzyna z Sanguszków*, p. 109.

34 Tekst, częściowo przetłóżony na polski przez Tomasza Perkowicza, został wydany pt. *Mysli albo Reflexie chrześcijańskie rozłożone na wszystkie dni całego roku* (Lwów, 1720). Zob. EWJ, p. 498–499.

1687)³⁵. Czytanie literatury nabożnej było też jednym z ulubionych zajęć Katarzyny z Sobieskich, której pobożność ukształtowała się pod wpływem Tomasza Młodzianowskiego, Kaspra Drużbickiego i Piotra Skargi³⁶. Szczególnie ważną pozycją było dla niej dzieło pt. *Naśladowanie Chrystusa*, przypisywane Tomaszowi a Kempis³⁷. Był to klasyk literatury religijnej, często zalecany i wykorzystywany przez jezuitów³⁸.

Modlitwa, lektura i roboty ręczne stanowiły główne zajęcia księżnej. Jej pobożność nawiązywała do modelu religijności potrydenckiej: lubowała się w uroczystych nabożeństwach, ale równocześnie przeznaczała czas na indywidualną modlitwę³⁹. Taki wizerunek Anny Katarzyny rysują nie tylko kazania pogrzebowe, ale i dokumenty prywatne. Zgodnie z dziariuszem „Rybeńki” podczas pobytu w Nieświeżu 24 marca 1728 roku Anna Katarzyna przeniosła się z zamku na plebanię, „ażeby bliżej miała do kościoła”⁴⁰. Trzy lata później, 27 maja 1731 roku, „Rybeńko” odnotował, że matka gorliwie oddaje się praktykom nabożnym w Mirze⁴¹. O wzorowej pobożności Anny Katarzyny u schyłku życia informował też były kapelan nadworny Kazimierz Juraha. Piastując wówczas urząd prokuratora prowincji litewskiej, jezuita zatrzymał się niekiedy w Białej podczas swoich podróży między Litwą a Warszawą⁴². Ton życiu dworskiemu nadawała księżna, a nie jezuita, wprowadzając środki przymusu religijnego. Juraha wspominał bowiem, że mianowała osoby mające za zadanie nałożenie kar na tych, którzy nie brali udziału w nabożeństwie⁴³.

35 Ukazał się polski przekład tej pozycji, autorstwa Franciszka Iworskiego pt. *Rok niebieski albo przewodnik do szczęśliwej wieczności prowadzący, przez jednego kapłana S. J.* (4 tomy, Kalisz 1697). Zob. EWJ, p. 232.

36 „Czytanie ksiąg nabożnych, cokolwiek na świat wychodziło, w jej biblioteczkę być musiały, nie na popis jaki, ale dla pożytku duchownego, który z nich wielki brała i oświecenie na rozumie zwłaszcza z ksiąg ks. Drużbickiego, Młodzianowskiego Tomasza SJ, acz w pismach ks. Piotra Skargi osobliwsze miała ukontentowanie”, Piotr Dunin, *Lament nad Syonem podniesiony przy exekwacjach [...] Katarzyny Sobieskiej Radziwiłowej [...] na kazaniu w kościele skaryszewskim płockiej diecezji nad Wisłą mianym. Zkąd do Nieświeża solennie wyprowadzona*, Warszawa: w drukarni ojców Scholarum Piarum, [1694], k. B.

37 Piotr Dunin, *Tarcze się świecą i przy walnych exekwacjach ostatnich [...] Katarzyny Sobieskiej Radziwiłowej [...] śmiertelne cienie splendorem swoim rozpędzają [...] Dnia 20 miesiąca Stycznia w Nieświeżu*, in: *Idem, Kazania pogrzebne [...] ku wygodzie kościelnych i publicznych oratorów*, Warszawa: [Drukarnia Pijarów], 1700, p. 50.

38 Zob. John O'Malley, *Pierwsi jezuita*, przeł. Piotr Samerek et al., Kraków: Wydawnictwo WAM, 1999, p. 401–404.

39 „Przy każdej zgoła komunii w rzęście lzy się rozplywała. W kościele z wielką pokorą i skromnością (której i u całego dworu swego rekwirowała) na długich rada była bawić się nabożeństwami, ordynaryjnie zaś na stronie przy taboreciku kłęcząc, serce swe na modlitwie wylewała przed Bogiem”, *Kazania i mowy*, k. Bbv–Bbz.

40 Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej – AGAD), Archiwum Radziwiłłów Warszawskie (dalej – AR), dz. VI, nr II–80a, p. 43–44.

41 *Ibid.*, p. 433–434.

42 „21 martii, nawiedzając kaplicę w ogrodzie i po suplikacjach, kazawszy otworzyć trumnę S. Jozafata, z nabożeństwem ciało męczennika wenerowała”, K. Juraha do M.K. Radziwiłła, Biała, 23 III 1744, AGAD, AR V, nr 6202/IV.

43 „We dworze swym miał naznaczonych, co by postrzegali i karali tych, którzyby z dworu i podanych mszy św. we dni święte nie słuchali”, *Kazania i mowy*, k. Zzv.

Duże znaczenie miały roboty ręczne, których celem było m.in. ozdabianie ornatów i szat liturgicznych⁴⁴. Nieco idealizując, inny kaznodzieja jezuicki Franciszek Skłodowski twierdził, że nigdy nie marnowała czasu, zajmując się bezustannie pracą ręczną⁴⁵. Podobnie przemawiali Piotr Dunin i Stanisław Bielicki na pogrzebie Katarzyny z Sobieskich, podkreślając, że wdowa spędzała czas zamiennie na modlitwie i robotach ręcznych⁴⁶. Z biegiem lat aktywność Anny Katarzyny w tej dziedzinie słabła wskutek utraty wzroku. Wobec tego modlitwa i czytanie na głos przez damy dworu stawały się coraz bardziej praktykowanym sposobem spędzania czasu. Co ciekawe, Anna Katarzyna interesowała się nie tylko literaturą pobożną, ale również historią⁴⁷.

Rolę magnatki wdowy upatrywano nie tylko w indywidualnym poszukiwaniu zbawienia, ale i we wspomaganiu innych do osiągnięcia tego celu. Stąd oprócz oddziaływania na moralność i obyczaje bliskich dużą wagę przywiązywano do dzieł miłosierdzia. Według Kazimierza Jurahy Anna Katarzyna była szczególnie hojna w rozdawaniu jałmużny⁴⁸. Z wielkim uszanowaniem przyjmowała też ubogich księży, wyznaczając pensje dla kilku kapłanów na stałe mieszkających przy dworze⁴⁹. Nawet w okresie choroby troszczyła się o zdrowie dworzan i poddanych⁵⁰.

44 „Najbardziej kościelnymi zabawiała się robotami”, *Ibid.*, k. Aa.

45 „Próżnowanie, które i w mniejszych domach często gospodaruje, u niej i miejsca nie zagrzało, bo ustawiczną ręczną robotą było przełamane”, *Ibid.*, k. Ffz.

46 „Gdy się ręce igłą z mordowały, oczy uczoną robotę zaczęły, a gdy i tę fatygę uczyły, usta się w nabożnych ćwiczyły trelach. Język przestał, a serce z myślą alternatę w bogomyślności brały i tak prace z nabożeństwem ustawiczością w naturę się jej tak przemieniły były, że próżnować zdawało się jej chorować”, Stanisław Bielicki, *Matka publicznych żalów*, k. D3v. Zob. też Piotr Dunin, *Lament nad Syonem*, k. Bv.

47 „Sen, który i najmężniejszych rycerzów zwycięża, tak zwojowała, że przyszedłszy do zupełnych lat, więcej onemu nie pozwalała gościć nad trzy godziny w nocy. Ranny zaś czas tak przepędzała naprzód przez modlitwy ranne Bogu za wszystkie dobrodziejstwa oddawała dzięki, potem bawiła się czytaniem ksiąg francuskich, osobliwie historycznych, skąd taką miała biegłość w historiach kościelnych i wszystkich królestw, że i ci, którzy się naukami bawią, z jej rozmowy mieli się czego nauczyć”, *Kazania i mowy*, k. Ffz.

48 „Cóż mówić, jak hojna i szcudrobliva na ubogie była? Żadnemu jałmużny nie odmówiła. Dlatego więc gdzie się j.o. pani pokazała, tam zgraje ubogich do niej się po pewne opatrzenie zbiegały. Ilekolwiek do kościoła jachała lub w drodze bywała, zawsze pokojowy, podskarbi lub która z dam asystujących powinni byli naładowane mieć worki monetą dla podzielenia ubogich. Napatrzyłem się nieraz, jak często dla ubogich, których się po kilkaset zbierało, kazała sprawować obiady i jałmużną opatrywać. Przypatrzyłem się też, jako j.o. pani (lub to czyniła incognito) w dni mianowicie święte, na ustroniu uszykowane ubogich roty (zemknąwszy się z kompanii, czasem wstawszy od stołu) sama obchodziła i własną ręką jałmużnę rozdawała, którą też po szpitalach, hojnie rozsyłała, nędznych odziewała, pensje, ordynarie naznaczała”, *Ibid.*, k. Bb.

49 „Ubogich księży z wielkim przyjmowała respektem, do stołu swego inwitowała i hojną jałmużną opatrowała [...] Na dworze swoim kilku ordynaryjnie duchownych pensjonowanych konserwowała i dystyngowanym onych czyniła respektem”, *Ibid.*, k. Bb2v.

50 „Krom lejbdoktora, którego dla zdrowia swego miała, chowała i drugich na dworze doktorów i felczerów, dla dworskich, żołnierzy i ubogich ludzi. I sama j.o. pani jak była o chorych troskliwa? Doznaliśmy, gdy zawsze o każdego zdrowiu wiedzieć chciała. Gdy się o chorym dowiedziała, pilnie go medyką rekomendowała, z stołu swego potrawy dla chorych zazwyczaj posyłała i

Szczególną opieką otaczano wdowy i sieroty. Dla pierwszych Katarzyna z Sobieskich uposażyła w Białej pensjonat, zwany też domem lub klasztorem dewotek⁵¹. Dla drugich Anna Katarzyna stworzyła szpital prowadzony przez siostry miłosierdzia⁵². Niektóre osoby sama przyjmowała na dwór, a następnie wydawała za mąż lub do klasztoru, wyznaczając dla nich posagi⁵³. Z tej formy hojności kancelrzyny korzystali między innymi krewni radziwiłłowskich kapelanów nadwornych. Wspominał o tym Kazimierz Juraha, którego krewna Rozyna najpierw została przyjęta na dwór księżnej, a następnie po wyłonieniu się powołania religijnego wstąpiła do klasztoru bernardynek w Brześciu Litewskim dzięki wsparciu finansowemu magnatki⁵⁴. Podobnie postępowała Katarzyna z Sobieskich⁵⁵.

Pod wpływem księżnej dokonywały się niekiedy konwersje. Interesujące pod tym względem świadectwo dostarcza korespondencja Pawła Stryjeńskiego, pełniącego w latach 1732–1739 urząd prokuratora prowincji litewskiej w Warszawie. W 1734 roku informował on Annę Katarzynę o nawróceniu siostrzenicy. Wydarzenie to wywołało niemały kryzys rodzinny, gdyż babcia dziewczyny (czyli matka jezuita) Joanna z Gruzewskich była z tego zadowolona, podczas gdy matka (czyli siostra zakonnik) Teodora ze Stryjeńskich Grabowska bardzo niechętnie przyjęła tę wiadomość. Ta ostatnia ponoć starała się o oddalenie córki z dworu kancelrzyny. Przeciwdziałając tym zabiegom, jezuita przypisywał konwersję zasługom Anny Katarzyny, a jednocześnie zachęcał ją do zapewnienia siostrzenicy dalszej protekcji w nadziei, że postawa Teodory ulegnie zmianie⁵⁶.

wszelkie mieć o chorych staranie oficjalistom dworu przykazaowała. Nie bez zbudowania patrzyłem na to, jako w ostatniej będąc chorobie, ciężką złożoną słabością, kilka dni przed śmiercią o niektórych z dworu swego chorych turbowała się, troskliwie się, jak się mają i czy świadczą im wszelką wygodę i staranie? dopytywała. Jakby ją bardziej cudza, niż swoja dolegała słabość”, *Kazania i mowy*, k. Bb.

51 Jarosław Pietrzak, *Księżna Dobrodziejka*, p. 461–462.

52 Wanda Karkucińska, *Anna Katarzyna z Sanguszków*, p. 78–79, 81.

53 „Tyle sierotom z miłosierdzia, zasłużonym z pańskiej munificencji wydanych posagów, że samych dworu jej dam elokowanych i wyposażonych więcej sta się rachuje!”, *Kazania i mowy*, k. Aa2v; „Ubogie staruszki, szlachetne wdowy, które z książęcej fundacji mają niby klasztor swój w Białej i pensję, często i tu krom zwykłej ordynarii miłościwie różnemi opatrywała potrzebami. Które się zaś tam nad komput nie mieściły, to do siebie łaskawie przygarnywała i u dworu swego sustentowała, jako i innych wielu sierót inwalidów”, *Ibid.*, k. Bbr–v.

54 „Trudno mi jeszcze zapomnieniem pominąć, sub rosa utaić, co sanguis revelat: jako szczerzej na sercu żaloby, tak nieśmiertelnej wdzięczności i dozgonnej przed Bogiem pamięci, pewnej (z rodowitego zaszczytu) Rozyny, w brzeskim serafickiego zakonu klasztorze, Bogu poświęconej oblubienicy. Którą opuszczoną sierotą, j.o. najlitościwsza pani łaskawie do boku swego przygarnęła, mając bacność na imię i krew szlachetną, z dystygowanym respektem, pańską szczodrodrobliwością, pokrywając sieroty niedostatek, z należytych honorem, lat kilka u dworu swego książęcego miawszy, potym sprawiedliwą Justyny wokację do zakonu wyrozumiawszy, chętnie ją (niedawnemi czasy) Bogu na służbę ustąpiła i z przychylnego pańskiego respektu przystojnym posagiem i dość hojną wyprawą opatrzyć raczyła”, *Ibid.*, k. D2v–E.

55 Stanisław Bielicki, *Matka publicznych żalów*, k. Nv–Nz.

56 P. Stryjeński do A.K. Radziwiłłowej, b.m., 20 sierpnia 1734 r., AGAD, AR V, nr 15243. Podobną

Jezuici znający naocznie dwór kanclerzyny uważali go za przykłady⁵⁷. Opinię tę wyrażał Juraha na pogrzebie księżnej, twierdząc wprost, że w Białej żyło się jak w klasztorze. Taki pogląd potwierdza list jezuita Łukasza Turskiego, dawnego wychowanka kolegium nieświeskiego⁵⁸. W liście skierowanym do księżnej w 1736 roku zakonnik prosił o przyjęcie brata Maksymiliana na dwór Anny Katarzyny. Argumentował, że w ten sposób księżna świadczy dzieło miłosierdzia wobec sieroty i że brat się poprawi „na egzemplarnym i karnym dworze” kanclerzyny⁵⁹.

Wdowia dobroczynność

Kościół jezuickie były często obdarowywane przez wdowy. W tym zakresie dobroczynność samotnych kobiet wpisywała się w pewien kanon zachowań społecznych, polegający na dalszym świadczeniu opieki nad danym klasztorze przez wdowę po śmierci męża. Otrzymywane dary były regularnie odnotowywane przez jezuickich kronikarzy. Wdowy z kręgów magnaterii darowały przede wszystkim szaty i naczynia liturgiczne. Tak czyniła na przykład Katarzyna z Sobieskich, która w 1690 roku podarowała kolegium nieświeskiemu monstrancję wysadzoną rubinami i diamentami, o wartości 20 tys. złotych⁶⁰. Z kolei kościołowi św. Piotra i Pawła w Krakowie siostra króla Jana III darowała srebrną trumienkę, w której umieszczono szczątki Piotra Skargi⁶¹. Barbara z Zawiszów Radziwiłłowa, wdowa po wojewodzie nowogródzkim Mikołaju Faustynie Radziwille, dostarczała kościołowi jezuitów nowogródzkich tkaniny i szaty liturgiczne w latach 1746–1747⁶². Ważnym zjawiskiem było też darowanie jezuitom wyrobów manufaktur radziwiłłowskich. W 1734 roku Anna Katarzyna ofiarowała szkło dla naprawy okna

taktykę stosowała Joanna z Gruźewskich, która prosząc o zatrzymanie dziewczyny na dworze, nie chciała się wdawać w konflikt z córką. J. Stryjeńska do A.K. Radziwiłłowej, Brzostowica, 20 sierpnia 1734 r., *Ibid.*, nr 15246.

57 „I ktokolwiek kiedy tylko j.o. księżny kanclerzyny dwór widział, po pięknym porządku, po obrotnym służalstwie, po uczciwych serwitwach, obyczajach poznawał roztropnej pani dyrekcyję, że w książęcym jej dworze wszyscy żyli jak w klasztorze”, *Kazania i mowy*, k. Aaz.

58 *Compendium vitae p. Lucae Turski*, ARSI, Lituania 64, p. 102.

59 „Zanoszę suplikę za bratem moim, aby w dobroczynnym respedzie w. ks. mości mógł mieć takie, jakim ja miał miejsce. Wyznam ja, że on wielkie niestatu swego pokazał dowody i cale nie był zgodny do usług w. ks. mości, lecz się teraz biedą statku nauczyć musiał, i tę mam nadzieję, iż w egzemplarnym i karnym dworze w. ks. mości pani miłościwej nauczy się zupełnie statkować. Uczyni przez to w. ks. mość wielkie dzieło miłosierdzia, którego do zgonu życia w codziennych ofiarach i niegodnych modlitwach moich nie zapomnę”, E. Turski do A.K. Radziwiłłowej, Wilno, 29 września 1736 r., AGAD, AR V, nr 16587.

60 *Hist. coll. nesvisiensis 1690*, ARSI, Lituania 43, k. 126r. Przedmiot ten znajdował się prawdopodobnie w zakrystii jeszcze w 1773 roku. Zgodnie z inwentarzem pokasacyjnym monstrancja miała 81 rautów, 213 rubinów, 3 turkusy, 121 pereł uriańskich oraz 254 dykstyńców. *Inwentarze kolegium*, p. 43.

61 Stanisław Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2, p. 758.

62 *Hist. coll. nowogrodensis 1746, 1747*, ARSI Lituania 50, k. 119v–120.

nad chórem w kościele jezuitów w Nowogródku⁶³. Z kolei w 1736 roku kolegium słuckie otrzymało pięć zwierciadeł – aplik z huty nalibockiej⁶⁴. Po pożarze w 1737 roku Anna Katarzyna przyczyniła się do remontu kościoła św. św. Janów w Wilnie, dostarczając m.in. szkło okienne z huty nalibockiej i zwierciadła z manufaktury urzeckiej⁶⁵. Dobroczynność wdów przejawiała się wreszcie w przekazywaniu zakonowi funduszy w określonych celach. Na przykład po zajęciu Kamieńca Podolskiego przez Turków Katarzyna z Sobieskich wraz z bratem przekazywała Jerzemu Szornelowi środki na wykup jeńców⁶⁶.

Jezuici często zwracali się do wdów z prośbami o materialne udogodnienia lub protekcję w sporach z innymi osobami lub grupami społecznymi. Kilka interesujących próśb znajdujemy w korespondencji Jana Poszakowskiego. Jako rektor kolegium słuckiego prosił Annę Katarzynę o pomoc w zabezpieczeniu drewnianych zabudowań placówki przed pożarami. Ubiegał się równocześnie o dostarczenie beczek miodu pitnego⁶⁷. Poszakowski wstawiał się też za współbraćmi prowadzącymi pracę misyjną w Chałczu, mimo że formalnie byli podporządkowani rezydencji bobrujskiej, pozostającej poza zasięgiem jego kompetencji jako przełożonego słuckiego⁶⁸.

Nie zawsze relacje między zakonem a wdowami były wolne od napięć i nieporozumień. Z racji silnego charakteru Anny Katarzyny utrzymywanie z nią dobrych stosunków wymagało wielkiego taktu i uległości ze strony zakonników. Niekiedy wdowa podejmowała decyzje niekorzystne dla jezuitów, na które jednak zakonnicy musieli się zgadzać bez sprzeciwu. Na przykład w 1720 roku, z okazji pogrzebu męża Karola Stanisława, wdowa Anna Katarzyna poprosiła rektora Wojciecha Bohuszewicza o zakwaterowanie żołnierzy sprowadzonych na uroczystość w jurydyce miejskiej należącej do kolegium. Ponieważ ten odmówił, kanclerzyna najpierw ukryła urazę, a potem, po przybyciu nowego przełożonego Jana Klatta, zabrała jezuitom jurydykę⁶⁹. W interesy kolegium słuckiego godziło

63 Rok później to samo czyniła dla zakrystii. Hist. coll. novogrodensis 1733, 1734, ARSI, Litwania, nr 49, f. 63v.

64 Jedno zwierciadło miało 62 świece, a pozostałe po 6. Hist. coll. slucensis 1736, *Ibid.*, nr 49, f. 115v.

65 „Monsieur Bouman lieutenant des gardes a son altesse le prince et duc de Radziwill capitaine de Przemysl. A Naliboki”, Niehniewicze, 18 września 1737 r., AGAD, AR, dz. V, nr 6202/I. Pozyskaniem wyrobów manufaktury urzeckiej interesował się rektor miński Jan Wołodkiewicz. J. Wołodkiewicz do J. F. Baksztroma, Mińsk, 2 lutego 1742 r., *Ibid.*, nr 17907. Wiadomość tę potwierdza oracja pogrzebowa Kazimierza Jurahy: „Już to kościołowi Akademiickiemu ś. Jana po zgorzeniu w Wilnie przywróconym światle kryształowym”, *Kazania i mowy*, k. D2v. Zob. Barbara Smoleńska, Materiały do dziejów huty szklanej w Nalibokach, in: *Teki Archiwalne*, t. 1, 1953, p. 86.

66 Jan Jaroszuk, Radziwiłłowa z Sobieskich Katarzyna, in: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej – *PSB*), t. XXX, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1987, p. 395; Ludwik Grzebień, *Szornel Jerzy (1637–1702)*, *Ibid.*, t. XLIII, 2013, p. 563–564.

67 J. Poszakowski do A. K. Radziwiłłowej, Słuck, 25 września 1738 r., AGAD, AR, dz. V, nr 12212.

68 Tenże do tejeż, Słuck, 14 maja 1736 r., *Ibid.*

69 Hist. coll. Nesvisiensis 1720, ARSI, Litwania 47, k. 91r.

dążenie Anny Katarzyny do wzmocnienia pozycji kasjera generalnego Szmujły Ickowicza w okresie przejmowania dóbr neuburskich na początku lat trzydziestych XVIII wieku⁷⁰. Niepokój jezuitów wywołało nie tyle położenie chrześcijan wobec wszechwładnego kasjera, ile ograniczanie zobowiązań finansowych kahału żydowskiego wobec kolegium. W 1733 roku rektor Józef Bąbek protestował przeciw postanowionej przez Annę Katarzynę redukcji prowizji wypłacanej przez Żydów słuckich, którzy byli winni jezuitom 7 tys. tynfów⁷¹. W obronie tego funduszu występował równocześnie Jan Klaws, regens Seminarium Kłokockiego, podkreślając znaczenie sumy zapisanej przez fundatora dla ubogiej szlachty⁷².

Agenci i informatorzy

Jako osoby cieszące się zaufaniem wdów jezuiti często reprezentowali je w relacjach z podmiotami zewnętrznymi. Do typowych sytuacji należało wykorzystywanie kapelanów nadwornych do utrzymywania kontaktów z różnymi sanktuariami, nie tylko jezuitkami, które księżna otaczała opieką. Na przykład we wrześniu 1743 roku Anna Katarzyna posłała kapelana nadwornego Kazimierza Stankiewicza do Studzianny. Z okazji sześćdziesiątych siódmich urodzin kanclerzyny zakonnik miał oświadczyć filipinom chęć ofiarowania sumy 6700 złotych do wypłacenia na Nowy Rok, pytając, w jakiej formie zakonnicy chcą ją otrzymać. Jezuita został wyprawiony z sumą 700 złotych w gotówce, za którą miały być ufundowane msze w intencji dusz czyścicowych, 7 czerwonych złotych do rozdania ubogim oraz z „aparatem” na cześć Matki Boskiej⁷³.

Jezuitom powierzano ponadto nadzór nad ozdabianiem kościołów, nad którymi wdowy sprawowały patronat. Jako przykład można przywołać Antoniego Byszewskiego, kaznodziei niedzielnego w Kodniu, który za poleceniem Konstancji Sapieżyny czuwał nad wykonaniem stacji drogi krzyżowej dla kolegiaty kodeńskiej wiosną 1754 roku⁷⁴. Warto podkreślić, że kolegiata kodeńska nie była świątynią jezuitką, a jedynie kościołem obsługiwanym przez misjonarzy uposażonych przez kanclerza Jana Fryderyka Sapieżę⁷⁵. Ze względu na opóźnienia z wykonaniem pracy Byszewski przyznawał, że musiał policzkować arendarza, aby wynagrodził robotę rzemieślników⁷⁶.

70 Na temat Szmujły Ickowicza zob. Teresa Zielińska, *Kariera i upadek żydowskiego potentata w dobrach radziwiłłowskich w XVIII wieku*, in: *Kwartalnik Historyczny*, 98/3 (1991), p. 33–49.

71 Prowizja została zmniejszona z 8 na 7%. J. Bąbek do A.K. Radziwiłłowej, Słuck, 16 maja 1733 r., AGAD, AR, dz. V, nr 438.

72 J. Klaws do teje, Słuck, 15 maja 1733 r., *Ibid.*, nr 6785.

73 AGAD, AR, dz. XI, nr 122, p. 85–87.

74 A. Byszewski do K. Sapieżyny, Kodeń, 3 kwietnia 1754 r., AGAD, AR, dz. V, nr 1817.

75 Stanisław Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 4, p. 1146–1149.

76 „Jeżeli się nieco spóźniły stacje, wszystka wina z arendarza, który uporczywie dla Pawłowskiego pieniędzy dać nie chciał i jeszcze się strasznie hardo stawiał, przeto jako najupokorniej panią naszą miłościwą przepraszam, żem o punkt honoru w. ks. mości wyjmując się, musiał w poszczekującą gębę po dwakroć uderzyć”, W. Kaczorkiewicz do K. Sapieżyny, Kodeń, 12 kwietnia 1754 r., AGAD, AR, dz. V, nr 6244.

Z racji rozbudowanej sieci kontaktów ze światem zewnętrznym i możliwości pozyskiwania informacji od współbraci z innych ośrodków jezuiti odgrywali niekiedy rolę brokerów, popierając zabiegi osób trzecich o przyjęcie na służbę na dworze magnackim. Przykładowo Franciszek Tucholka, superior rezydencji w Chojnicach, w 1738 roku polecał Annie Katarzynie niejakiego Jana Słońskiego, syna sołtysa w Charzykowie, na stanowisko leśniczego w starostwie człuchowskim. Jezuita podkreślał jego znajomość lokalnej gospodarki, a w dalszej kolejności przynależność do wyznania katolickiego⁷⁷.

Rola jezuitów nie ograniczała się do reprezentowania wdów wobec przedstawicieli niższych warstw społecznych. Niekiedy jezuiti byli zaangażowani w obronę prawną wdów i mieli za zadanie pozyskiwanie dla nich wsparcia wśród krewnych. Tak było w przypadku kapelana nadwornego Konstancji Sapieżyny, Wojciecha Kaczorkiewicza, który w maju 1753 roku zawiadywał jej sprawą w trybunale lubelskim. Realizacja tego zadania wymagała zarówno pomocy ze strony specjalisty od prawa koronnego⁷⁸, jak i odpowiednich środków finansowych oraz niezbędnych dokumentów⁷⁹. Zdaniem zakonnika niezbędna była obecność księżnej, która jednak została w Kopylu, tłumacząc się złym stanem zdrowia. Wdowa obdarzyła jezuitę i plenipotentą Pinińskiego zaufaniem, przybierając bierną postawę⁸⁰. Współpraca między zakonnikiem a patronem trybunalskim układała się dobrze, o czym świadczy relacjonowanie przez jezuitę przebiegu sprawy⁸¹. Mimo tych starań, w maju 1753 roku proces potoczył się niekorzystnie dla wdowy, która została poinformowana przez Kaczorkiewicza o otrzymaniu dwóch kondemnat⁸². Jesienią sytuacja dalej się pogorszyła: w listopadzie prawujący się z Konstancją Ignacy Sapieha uzyskał kolejny dekret trybunału koronnego. W tej trudnej sytuacji jezuita próbował podtrzymać protektorkę na duchu, podkreślając oddanie jezuitów pozostałych w Kodniu⁸³.

77 F. Tucholka do A. K. Radziwiłłowej, Chojnice, 26 grudnia 1738 r., *Ibid.*, nr 16536.

78 W tej roli Kaczorkowski prosił o przysłanie niejakiego Maszkowskiego. W. Kaczorkiewicz do K. Sapieżyny, w drodze, 4 maja 1753 r., *Ibid.*, nr 6244.

79 „Na tę konferencję trzeba złota, nie dla mego, ale dla różnych, a ja szeląga nie mam, zaczym chyba tu gdzie abo w kolegium poszukam na imię w. ks. mości dobrodziejki, w czym proszę o rezolucję i sukurs”. Tenże do teje, Lublin, 6 maja 1753 r., *Ibid.* Kaczorkowski przypominał też, że patron Piniński potrzebuje punktów ugody, które uprzednio Michał Kazimierz Radziwiłł wręczył Ignacemu Sapieszce we Lwowie. Tydzień później jezuita potwierdził otrzymanie 20 złotych.

80 „Co wszystko poleciwszy panu Bogu i wm. panom, upraszam wm. pana nie odjeżdżać z Lublina, aż póki się zupełnie zakończy sprawa moja, a dekret jaki nastąpi ze sobą przywieźć, tudzież wszelką informację napisawszy jak się w trybunale co stanie przywieźć mi, i przy odjeździe swoim dowiedzieć się, w jaki by czas drugi raz miała przypaść”, K. Sapieżyna do W. Kaczorkiewicza, Kopyl, 6 maja 1753 r., *Ibid.*, nr 13899/VII.

81 Kopia listu Pinińskiego do teologa z Lublina, 16 lipca 1754 r., *Ibid.*, nr 13899/VIII, p. 30; Kopia listu Pinińskiego do ks. Kaczorkiewicza, Lublin, 6 października 1754 r., *Ibid.*, p. 49.

82 W. Kaczorkiewicz do K. Sapieżyny, Lublin, 16 maja 1753 r., *Ibid.*, nr 6244.

83 „Ojcowie rezydencji mają się na ostrożności, bramy warty trzymają. Będziesz się j. o. w. ks. mość dobrodzika i śmiała i cieszyła, jak oni fantazji nie tracą, ale jeszcze w pokoju siedzą”, Tenże do teje, Lebedziów, 7 grudnia 1753 r., *Ibid.*

Wobec niepowodzenia sprawy w trybunale Konstancja posłała Kaczorkiewicza do swoich braci w celu naklonienia ich do wzmocnienia obrony dóbr wołyńskich pozostających pod kontrolą wdowy⁸⁴. Misja ta nie spełniła oczekiwań księżnej, ponieważ „Rybeńko” odmówił militarnego wsparcia, tłumacząc się brakiem garnizonu w twierdzy ołyckiej. W tej sytuacji jezuita nie tylko pocieszał wdowę, ale też przedstawił własne uwagi na temat obrony poszczególnych majątków⁸⁵. Rozpaczliwym przedsięwzięciem była próba pozyskania pomocy ze strony Hieronima Florianiana. Fragment listu, w którym Kaczorkiewicz informował o przebiegu spotkania z księciem, wart jest zacytowania, gdyż oddaje wyobrażenie o trudach, jakich zakonnik musiał się podjąć:

Spod Mińska ledwo go dogoniłem za Słuckiem po puszczech i lasach. Potym listy oddałem, interes przedłożyłem i wielką potrzebę sukursu dla j.o. w. ks. mości remonstrowałem. Na co nie odebrałem rezolucji aż dnia trzeciego, a tymczasem musiałem się włączyć z j.o. ks. jegomością to po zwierzynicach różnych, to po strukturach, to po bażantarniach etc. i nie chciałem mię puścić aż do św. Hieronima [30 września – A. M.]. Ledwom się wyprosiłem i uprosiłem ostatnią rezolucję, to jest: do dóbr litewskich Wierzchowic i Kopyl dam ludzi co trzeba, ale do Korony żadną miarą dać nie mogę. Gdym usilnie prosiłem i list j.o. w. ks. hetmana o toż samo obligujący podałem, rzetelnie mi odpowiedział chorąży, nie może to być, bo bym bardziej sprawę j.o. ks. jejmość popsował i siebie bym w kłótnie po trybunałach koronnych wdawał. Gdybym dóbr w Koronie nie miał, to bym nie dbał, ale że mam pod Piotrkowem, muszę się najdalsze i większe oglądać konsekwencje, ponieważ lud u mnie ognisty. Byle ordynans wydał, zaraz „stupaj i rubaj” i nie byłoby tam bez kozery, a taką akcją bardziej bym zaszkodził aniżeli pomógł księżnej jejmości. Do tego za czwartą kondemnata trudno sprzeciwić prawu, lecz moja rada, niech j.o. ks. jejmość raczej per media pacis bronić się, choćby czegokolwiek ustąpić, byle się przy Dorohostajach, Kruchach i [nazwa nieczytelna – A. M.] na fundamencie dożywocia utrzymać⁸⁶.

Po kilkudniowych staraniach udało się wyjednać obietnicę ochrony dla dóbr litewskich. W kolejnym liście Kaczorkiewicz zapewniał o przybyciu kozaków i husarzy księcia chorążego⁸⁷.

84 Jego przybycie do Nieświeża notował „Rybeńko” w diariuszu pod datą 9 września, AGAD, AR, dz. VI, nr II-80a, p. 2018.

85 „O Dorohostaje podobno tentować nie będą. Choropan, Ozlejew i Użyniec można dopuścić, a Kruchów obronić, choćby ludzi wiejskich spędzić do bronienia i dworskich. [...] Masz swój rozum, piękny obrót i radę, hetmańskie serce i powagę”, W. Kaczorkiewicz do K.S. Sapieżynej, Nieśwież, 10 września 1755 r. rano, AGAD, AR V, nr 6244.

86 Tenże do tejże, Nieśwież, 21 września 1755 r., *Ibid.*

87 „Nie turbuj się j.o. księżno! [...] Przybędą ludzie chorążego kozaków ognistych trzysta, husarów potężnych dwieście mogą na śniadanie zjeść tę garstkę najemników. J.o. ks. hetman sam tak wkrótce tu przybędzie srodze troskliwy o interes j.o. w. ks. mości dobrodziejki”.

Po utracie Kodnia Sapieżyna zachowała jedynie dobra Dorohostaje na Wołyniu i Kamieniec na Litwie. Towarzyszył jej Kaczorkiewicz, który formalnie został przeniesiony ze stacji misyjnej w Kodniu do kolegium w Łucku. Jezuita zmarł w Dorohostajach 18 maja 1756 roku⁸⁸. W ostatnim liście, pochodzącym z początków tego roku, składał życzenia noworoczne, zaznaczając, że modlił się wspólnie ze współbraćmi. Nie zaniechał jednak aktywności w ważnych dla wdowy sprawach. Starał się bowiem u biskupa łuckiego Franciszka Antoniego Kobielskiego o pozwolenie na odprawianie mszy w prywatnej kaplicy księżnej⁸⁹.

Z racji piastowanych urzędów zakonnych jezuita znajdowali się niekiedy blisko dworu królewskiego, na którym pełnili nieformalną rolę przedstawicieli magnatek. Interesujący przykład stanowi pod tym względem Kazimierz Juraha, który po opuszczeniu dworu Anny Katarzyny w Białej przeniósł się do Warszawy, gdzie sprawował urząd prokuratora prowincji litewskiej w latach 1739–1746. Utrzymywał nadal kontakty z dawną protektorką, a mając dostęp do dworu królewskiego, przekazywał jej informacje na temat wielkiej polityki i dworu Augusta III. Niekiedy bronił też dobrego imienia swojej protektorki. Ponieważ w pewnych okresach Radziwiłłowie utrzymywali świeckich agentów na dworze drezdeńskim⁹⁰, aktywność jezuita w tym zakresie była raczej rozwiązaniem o charakterze doraźnym. Odwiedzając niemal codziennie pokoje królewskie i przebywając w kręgu magnatów rezydujących w Warszawie, Kazimierz Juraha odgrywał ważną rolę informatora, gdy kanclerzyna przygotowywała się do sfinalizowania pertraktacji o dobra neuburskie i ubiegała się o wakujące urzędy dla syna Hieronima Floriana, rozpoczynającego właśnie karierę polityczną. Pełna dyspozycyjność jezuita sprawiała, że kierował on listy do Białej nawet podczas rekolekcji⁹¹.

Zakres tematyczny listów Kazimierza Jurahy był bardzo szeroki. Wiele miejsca poświęcał zakonnik polityce zagranicznej w okresie wojny rosyjsko-tureckiej (1735–1739) i wojny o sukcesję austriacką (1740–1748). Po śmierci cesarza Karola VI (20 października 1740) szybko dostrzegł zmiany w układzie sił na kontynencie⁹², przekazywał odpisy traktatów międzynarodowych⁹³ i informował protektorkę o przebiegu działań wojennych na Śląsku, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji

88 EWJ, p. 258.

89 W. Kaczorkiewicz do K. Sapieżyny, Dorohostaje, 3 stycznia 1756 r., *Ibid.*, nr 6246.

90 Maria Czepe, Działalność agenta hetmańskiego w Dreźnie w latach 1752–1756 w świetle raportów Andrzeja Protasowicza do Michała Kazimierza Radziwiłła, in: *Studia Historyczne*, t. 38/4, 1995, p. 495–504.

91 K. Juraha do A.K. Radziwiłłowej, Warszawa, 16 lutego 1741 r., AGAD, AR V, nr 6202/II.

92 „Słyszałem na dworze mówiących, że jeżeli się Moskwa, Anglia, Holandia, Duńczyk i Prusak złączą z Lotaryńczykiem przeciw Francuzowi, to się Lotaryńczyk utrzyma na cesarstwie, alias ks. Guariniego ten słyszałem sentyment: Gallus iura dictabit toti Europae. Król nasz zda się myśleć także o sobie i podobno życzy wkroczyć w koligację z Francuzem”, Tenże do tejsze, Warszawa, 3 listopada 1740 r., *Ibid.*

93 Tenże do tejsze, Warszawa, 19 stycznia 1741 r., *Ibid.*

kleru katolickiego. Oprócz spraw międzynarodowych śledził też krajowe. W październiku 1740 roku relacjonował o obradach sejmu⁹⁴. Jurahę interesowała również sytuacja polityczna na Litwie. W 1741 roku przekazywał pogłoski o poczynaniach szlachty innowierczej w dobrach słuckich, opozycyjnie nastawionej wobec Radziwiłłów⁹⁵. Rok później omawiał warszawskie echa procesu o dobra po Marii Karolinie z Sobieskich księżnej de Bouillon między „Rybeńką” a wojewodą sandomierskim Janem Tarłą, który właśnie odbywał się w trybunale głównym koronnym⁹⁶.

Jezuita pełnił nie tylko rolę informatora, ale też agenta Radziwiłłowej i jako taki był też postrzegany przez otoczenie⁹⁷. Korzystał z każdej nadarzającej się okazji, aby upominać się na dworze o interesy księżnej. Tak na przykład czynił w grudniu 1738 roku podczas urodzin królowej Marii Józefy:

W dzień narodzenia królowej, wydobywszy się z detencji medycznej, byłem na pokojach. Tedy gdy różni składali swe gratulacje królowej, widząc ja, iż i jezuita mieli admisję, za kasztelanem krakowskim [Januszem Antonim Wiśniowieckim – A.M.] i marszałkiem koronnym [Józefem Wandalinem Mniszchem – A.M.] przystąpiłem do pocałowania ręki pańskiej, w kilku słowech wyraziłem, iż imieniem pryncypałów moich książąt ichm. Radziwiłłów [...] prezentuję się u stóp w. kr. m. pokorną a życzliwą gratulację, co wdzięczną miną i ukłonem zdała się akceptować⁹⁸.

Mimo kontaktów z jezuickimi kapelanami nadwornymi pary królewskiej, Ignacym Guarinim i Ludwikiem Ligeritzem, Juraha nie zawsze mógł zasięgnąć cennych informacji, których przepływ był ściśle kontrolowany przez dwór⁹⁹. Wielokrotnie podkreślał, że rozchodzą się tylko wieści, które król pozwala rozpowszechniać. Tajemnicę zachowywano w przypadku choroby panującego lub wydarzeń międzynarodowych osłabiających pozycję dworu¹⁰⁰. Mimo

94 Tenże do tejrze, Warszawa, 13 października 1740 r., 15 października 1740 r., 20 października 1740 r., 27 października 1740 r., *Ibid.*

95 „Zastawnicy słuccy mają po sejmikach wzbudzać województwa do sedycji. Nie dają temu wiary, ale wiernie donoszą j.o. w. ks. mości dobrodziejce, co tutejsi niektórzy mnie przyjaźni panowie rezonują i wykonać obiecują albo życzą. Jm. Massalskiego wojewodę mscisławskiego z tegoż repektu do łaski przyszłego trybunału promowują, który aż w Kownie miał się starać o deputację. Też relacją miał uczynić ks. hetmanowi polnemu W. Ks. L. jm. Pan Scypio marszałek nadw. W. Ks. L., prawdziwie życzliwy księżcemu imieniowi”, Tenże do tejrze, Warszawa, 10 lutego 1741 r., *Ibid.*

96 Tenże do tejrze, Warszawa, 27 sierpnia 1742 r., *Ibid.*

97 Tenże do tejrze, Warszawa, 17 grudnia 1738 r., *Ibid.*

98 Tenże do tejrze, Warszawa, 13 grudnia 1738 r., *Ibid.*

99 August III prowadził zamknięty dwór i był niedostępny dla ludzi z zewnątrz. Jacek Staszewski, *August III Sas*, Wrocław: Ossolineum, 1989, p. 169–170.

100 „Mówią jedni, że król chodzi o łaskę, drudzy że się wozu w kolasie. Żaden go jednak i z domowych nie widzi krom królowej, doktorów, Bruhla, ks. Guariniego i Ligeritza”, K. Juraha do A. K. Radziwiłłowej, Warszawa, 13 grudnia 1738 r., AGAD, AR V, nr 6202/I. „Nulla via moze

sieci kontaktów Juraha musiał przyznać, że wie tylko tyle, co drukowano w gazetach¹⁰¹.

Aktywność Jurahy często polegała na upominaniu się o interesy radziwiłłowskich klientów u ministrów rezydujących w Warszawie. Celem tego typu inicjatyw było niekiedy otrzymanie szarż wojskowych¹⁰². Niekiedy starał się o wakujące urzędy dla samych Radziwiłłów. Ważną rolę odegrał Juraha w grudniu 1738 roku w ramach zabiegów Anny Katarzyny o urząd łowczego litewskiego dla Hieronima Floriana. Na przeszkodzie stanęła kandydatura Michała Antoniego Sapiehy, naówczas starosty gulbińskiego. Oprócz niego o ten sam urząd ubiegał się początkowo też Antoni Rudomina, który jednak zrezygnował¹⁰³. Kwestię komplikował fakt, że urząd łowczego był wówczas zajęty przez Ferdynanda Platera¹⁰⁴. W intencji Sapiehów Plater powinien był ustąpić łowiectwo litewskie Michałowi Antoniemu w zamian za poparcie kandydatury do marszałkostwa nadwornego litewskiego po śmierci Ignacego Zawiszy.

Zabiegi Kazimierza Jurahy u schyłku 1738 roku można prześledzić na podstawie jego listów do Anny Katarzyny. O zakulisowych staraniach o wakans dla dwudziestotrzyletniego księcia Hieronima Floriana jezuita informował już 13 grudnia, twierdząc, że nieprawdziwa jest wiadomość, jakoby król miał cofnąć podjętą już decyzję. Aby uzyskać pewniejsze informacje, Juraha zwrócił się do samego kanclerza wielkiego litewskiego Jana Fryderyka Sapiehy. Nie tylko jego odpowiedź była wymijająca, ale też odradził on jezuitcie udanie się do kardynała Jana Aleksandra Lipskiego, twierdząc, że ten popiera starostę gulbińskiego. Guarini dawał natomiast do zrozumienia, że jeśli król podpisał przywilej na rzecz księcia, to już nie wycofa się z podjętej decyzji¹⁰⁵. W niedzielę 14 grudnia Juraha usłyszał na pokojach królewskich, że zgodnie z postanowieniem monarchy łowiectwo ma być nadane rywalowi Hieronima Floriana. Nazajutrz po południu Juraha był ponownie u Guariniego, który mimo zapewnień o przychylności króla

co comunicari z gabinetu. Strasznie tu sekret observat, jakem doświadczył podczas choroby królewskiej, gdy błazen powiedział, że król w nocy nad inne czasy kaszlał, bardzo go o to strofowano”, Tenże do tejsze, Warszawa, 27 grudnia 1738 r., *Ibid.*

101 „Co na tym tygodniu miałem z Rzymu i z Saksonii od księdza Ligeritza, to w drukowanej tu ingerowano gazetce”, Tenże do tejsze, Warszawa, 19 listopada 1739 r., *Ibid.*

102 Na przykład w 1737 roku Juraha starał się u kanclerza litewskiego Jana Fryderyka Sapiehy o przywilej rotmistrzowski dla niejakiego Romanowicza. Tenże do tejsze, Warszawa, 10 stycznia 1737 r., *Ibid.*

103 Zob. Henryk Palkij, Rudomina Dusiacki Antoni Ludwik h. Trąby (zm. 1756), *PSB*, t. XXXII, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1989–1991, p. 698–700.

104 *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994, p. 68.

105 Według pogłosek król miał posłać wojewodę podlaskiego Michała Józefa Sapiehę do kanclerza litewskiego Jana Fryderyka Sapiehy, by prosić o zwrot dokumentu. K. Juraha do A. K. Radziwiłłowej, Warszawa, 13 grudnia 1738 r., AGAD, AR, dz. V, nr 6202/I.

wobec Radziwiłłów odpowiedział, że nie będzie się sprzeciwiał nadaniu łowiectwa Sapieszemu z uwagi na poparcie kardynała Lipskiego dla tej kandydatury. Według włoskiego jezuity o nieotrzymaniu urzędu zdecydowała przede wszystkim taktyka stosowana przez Radziwiłłów. Z myślą o pozyskaniu urzędu zwolennicy Michała Antoniego Sapiiehy zjechali się do Warszawy, gdzie prężnie działało aż kilku przedstawicieli rodu. Radziwiłłowie natomiast nie przybyli do stolicy, zalecając prowadzenie interesu swojemu agentowi¹⁰⁶. Nie ciesząc się wystarczającą powagą, Juraha był zmuszony do defensywy. Gdy rozeszły się pogłoski o kupnie urzędu, zakonnik mógł tylko stanąć w obronie dobrego imienia Radziwiłłów¹⁰⁷. We wtorek 16 grudnia Juraha rozmawiał jeszcze raz z Guarinim, który tym razem pocieszał, że jeśli łowiectwo nie zostanie nadane księciu, to dla niego na pewno będzie zarezerwowany kolejny wakujący urząd. Tymczasem w korespondencji Jurahy sprawa powróciła jeszcze raz 25 grudnia. Z listu wynika, że w międzyczasie zainterweniowała Anna Katarzyna. Wbrew wcześniejszym zapewnieniom jezuity, według którego Radziwiłłowie nie szczytą się kupnymi urządami, księżna dążyła do uzyskania łowiectwa dla syna za wszelką cenę i dlatego zdecydowała się do jego wykupienia od Ferdynanda Platera¹⁰⁸.

Zabiegi kanclerzyny nie powiodły się, gdyż łowiectwo zostało ostatecznie nadane Michałowi Antoniemu Sapieszemu w marcu 1739 roku po długo wyczekiwanym awansie Ferdynanda Platera na marszałkostwo nadworne. Decydująca była protekcja kardynała Lipskiego, wobec której niewiele pomogły starania Jurahy i wsparcie Jana Fryderyka Sapiiehy¹⁰⁹. Pozytywny skutek miały natomiast starania o kasztelanię wileńską dla „Rybeńki” trzy lata później. Tym razem Radziwiłłowie podjęli inicjatywę na szerszą skalę, nie pozostawiając kierownictwa jezuitom. Juraha występował w roli drugorzędnej i był głównie wykorzystywany dla kontaktów z Ligeritzem i Guarinim¹¹⁰ w celu przeciwdziałania aktywności Czartoryskich na

¹⁰⁶ Tenże do tejrze, Warszawa, 17 grudnia 1738 r., *Ibid.*

¹⁰⁷ „Wczoraj także płoną słyszałem przy mnie przed kim innym relację, jakoby ks. jejmość dobrodzika starała się o łowiectwo, aby dostawszy go sprzedać, i już deklarowała sprzedać staroście gulbińskiemu, o co musiałem się do zębów umawiać, pókim wyperswadował, że ks. Radziwiłłowie nigdy nie kupowali i daleko bardziej nie przedawali żadnej godności”, Tenże do tejrze, Warszawa, grudnia 1738 r., *Ibid.* „Jam się klarygował, że jeżeli ten urząd dependuje od kupiectwa, księżę jegomości reces od swej pretensji odstępuje staroście gulbińskiemu, nie chcąc w domu swym księżęcym nowe czynić praedjudicatum, aby się kupnym zaszczycał honorem”, Tenże do tejrze, Warszawa, 17 grudnia 1738 r., *Ibid.*

¹⁰⁸ Tenże do tejrze, Warszawa, 25 grudnia 1738 r., *Ibid.*

¹⁰⁹ Przemysław Romaniuk, Sapiieha Michał Antoni h. Lis (1711–1760), *PSB*, t. XXXV, Warszawa–Kraków: Instytut Historii PAN, 1994, p. 111.

¹¹⁰ „Oznajmuję dziś o tym ks. hetmanowi polnemu i wraz piszę do Drezna do ks. Guariniego i Ligeritza, ażeby u króla jegomości zabiegli, aby żadnemu nie dawał deklaracji tego wakansu, póki ks. hetman [Michał Serwacy Wiśniowiecki – A. M.] nie odezwie się”, K. Juraha do A. K. Radziwiłłowej, Warszawa, 1 września 1741 r., AGAD, AR V, nr 6202/III.

rzecz własnego kandydata, Michała Józefa Massalskiego¹¹¹. Pod koniec września Juraha zapewniał, powołując się na Ligeritza, że dzięki promocji Jana Fryderyka Sapichy kasztelania nie ominie „Rybeńki”¹¹². Oczekiwania te spełniły się 21 maja 1742 roku, gdy na radzie senatu we Wschowie król udzielił nominacji¹¹³.

W kularach zamku królewskiego w Warszawie Kazimierz Juraha sondował też możliwości współpracy między Radziwiłłami i innymi rodami magnackimi. Interesujący przykład tego zjawiska stanowi próba montowania sojuszu z Ogińskimi na reasumpcję trybunału głównego litewskiego z 1739 roku¹¹⁴. Sam oboźny litewski Ignacy Ogiński, syn Marcjana, miał zwrócić się do Juraha z prośbą o promowanie do łaski marszałkowskiej. W zamian za otrzymanie w zastaw kilku dóbr zobowiązywał się nie naruszyć interesów Anny Katarzyny i jej bliższego otoczenia¹¹⁵. Ze względu na napięcia z Sapichami, Anna Katarzyna zdecydowała się ostatecznie na współpracę z Ogińskimi¹¹⁶.

Rola Juraha nie ograniczała się do pilnowania wakansów i montowania sojuszu z innymi rodami magnackimi. Występował też aktywnie w obronie Radziwiłłów przed zarzutami adwersarzy politycznych. Okazję do oczerniania nieświeskich magnatów stworzył konflikt między Anną Katarzyną a posesorami dóbr neuburskich z Bogusławem Niezabitowskim na czele, który ponownie zaognił się w 1737 roku wskutek prób wykupienia niektórych kluczy przez Radziwiłłów¹¹⁷. W rozmowie z Guarinim Juraha bronił Anny Katarzyny przed

111 „Dlatego czynię prewencję do Drezna względem kasztelanii wileńskiej, bom się dowiedział, iż książęta Czartoryscy umyśliли na to subsellium promowować p. wojewodę mscisławskiego, do którego już posłano z relacją. I jako mi wyznał ks. sekretarz koronny [Marcin Załuski – A. M.], mają pisać do jegomości ks. kanclerza koronnego [Andrzeja Stanisława Załuskiego – A. M.] i pana wojewody mazowieckiego [Stanisława Poniatowskiego – A. M.] o promocję p. wojewody mscisławskiego”. *Ibid.*

112 Tenże do tejże, Warszawa, 29 września 1741 r., *Ibid.*

113 Hanna Dymnicka-Wołoszyńska, Radziwiłł Michał Kazimierz „Rybeńki” (1702–1762), *PSB*, t. XXX, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1987, p. 300.

114 Wspieraniem Radziwiłłów byli zainteresowani zarówno Michał Antoni Sapieha, jak i Marcjan Ogiński, którzy toczyli spór o opiekę nad dziećmi Kazimierza Leona Sapichy. Андрэй Мацук, *Бараньба магнанцкіх групав у ВКЛ (1717–1763 гг.)*, Мінск: МЭДЫСОНТ, 2010, p. 149.

115 „Prosił mnie też przez dawną konfidencję, abym się wywiedział, czyli jm. p. oboźny [Ignacy Ogiński – A. M.] ma wolę zostać deputatem na przyszły trybunał, alias sam p. podkomorzy [Jerzy August Mniszech – A. M.] ma intencję starać się o deputację i łaskę. Uczyniłem ja to dla przyjaźni, i gdym pytał jegomość oboźnego, taką dał replikę: ja nie mam woli starać się, alem się zniósł z bratem moim pisarzem [Tadeuszem Ogińskim – A. M.], aby on został deputatem, tylko salvis salvandis, to jest ażeby ks. dobrodziejka jm. p. pisarzowi zapisała jaką sumę 40 albo 30 tys. na Wiżunach, albo te dobra ustąpiła pisarzowi na lat trzy lub przynajmniej na lat dwie, więcej przykrzyć się nie będzie pisarz ks. jejności podczas swej funkcji. Obligował też mię oboźny, abym pisał do w. ks. mości dobrodziejki”, K. Juraha do A. K. Radziwiłłowej, Warszawa, 17 grudnia 1738 r., AGAD, AR, dz. V, nr 6202/I.

116 Nie uchroniła ona przed zwycięstwem Sapichów, którzy uzyskali większość mandatów deputackich i przeforsowali wybór marszałka Michała Judyckiego. Андрэй Мацук, *Бараньба*, p. 155–157.

117 *Ibid.*, p. 112–120.

oskarženiami Bogusława Niezabitowskiego, według którego za zgodą księżnej Żydzii rządzą chrześcijanami w dobrach neuburskich. W centrum uwagi była działalność finansowa prowadzona przez kasjera generalnego Szmuję Ickowicza¹¹⁸. Juraha słusznie dostrzegł zagrożenia nie tyle ze strony Niezabitowskiego, co ze strony Sapiechów i Czartoryskich, którzy dążyli do skasowania rzekomego zapisu Bogusława Radziwiłła, będącego falsyfikatem podkanclerzego Michała Kazimierza, na którym Radziwiłłowie opierali swoje pretensje do dóbr neuburskich¹¹⁹. Dla podparcia stanowiska Radziwiłłów na dworze królewskim jezuita rekomendował przysłanie streszczenia najważniejszych dokumentów w języku francuskim¹²⁰.

W swoich opiniach politycznych Juraha utożsamiał się z punktem widzenia protektorów. Jezuita wypowiadał ostre sądy pod adresem tych, którzy próbują podburzyć społeczeństwo szlacheckie przeciw królowi. Na przykład, opisując w 1741 roku narastającą opozycję w Wielkopolsce, twierdził, że „junakowie życzą sobie rewolucji”¹²¹. W kolejnym liście informował o zabiegach Potockich wokół zawązania konfederacji, konstatując z satysfakcją, że „same województwa nie poruszają się”. Cieszył się więc, że na Litwie panuje spokój:

118 „Hoc tamen vel maxime rex non libenter audit, quod celsissima princeps totam dispositionem bonorum concedit iudaeis, quod iudaei praedominentur, Christianos opprimunt, vicinos aggravant, advenas in civitatibus hospites depredantur et alia multa licentia confessa iudaeis, ut intolerabili forum dominio violenter iura divina, et servili iugo sanguis christianus sit subiectum iudaeis, cum scandalo publico et obprobrio. I wiele innych naczynił exaggeracji żwawie od kogoś informowany, i mówił, że wszystko królowi przełożono. Gdym począł na pomienione punkta replikować i naprzód mówiłem, że chrześcijanie szlachta są po majątnościach administratorami, przerwał mi mówiąc: scio, scio, sed audivi quod hi administratores constituuntur a iudaeis et illorum sunt servi, ipsique aequivalentes iudaeis, cum ex nutu iudaerom disponunt, illis rationem reddunt, diebus festis rustices laborare compellunt, et supremus oeconomus est iudaeus. Eksplikowałem, negowałem te zarzuty jak mogłem, że tylko pieniądze importowano z dóbr do kasjera żyda. Dyspozycja zaś od samej ks. jejmości dependująca jest zawsze przy komisarzach i administratorach chrześcijanach, i że te kalumnie są figmentem złośliwej invidii, na koniec asekurowałem, że ta już stanęła dyspozycja pańska, iż od Bożego Narodzenia żaden się żyd nie będzie interesował do żadnej majątności. Mówił mi i to, że księżna jejmość prawem dożywotnym podawała żydom majątności, i że to przeciwko kanonom i konstytucjom etc. etc. Eksplikowałem, że księżna jejmość, wzięwszy in casu necessitatis jaką sumę, mogła którąś majątność puścić do wybrania summy, o dożywociu nie wiem. Po długim ze mną rozmoworze, rzekł mi: Suppono de optima celsissimae principis conscientia, quod allegatae querelae sint calumniae, et haec V. R. refero ex pura mea erga celsissimam domum addictissima propensione, non ut inficiatur ei, sed ut certiore reddam celsissimam principalem V. R. in quibus accusatur, et Eius fama per iniquos homines vulpat”, K. Juraha do A. K. Radziwiłłowej, Warszawa, 27 grudnia 1738 r., AGAD, AR V, nr 6202/I.

119 Андрей Манук, *Барацьба*, p. 115–116. Zob. też Jerzy Lesiński, Spory o dobra neuburskie, in: *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 6, Warszawa, 1996, p. 118.

120 K. Juraha do A. K. Radziwiłłowej, Warszawa, 27 grudnia 1738 r., AGAD, AR, dz. V, nr 6202/I. W tej sprawie kontaktował się z Guarinim też Jan Fryderyk Sapieha. J. F. Sapieha do H. F. Radziwiłła, Warszawa, 15 lutego 1739 r., *Ibid.*, nr 13831/VI.

121 K. Juraha do A. K. Radziwiłłowej, Warszawa, 8 września 1741 r., *Ibid.*, nr 6202/III.

I tu w Warszawie odzywają się gorliwi dobra pospolitego opiekunowie, co publicznym zamieszanem chcą ojczyznę salwować, czy znów na inszą manierę przeformować. Troskliwie wywiadują się, jeżeli Litwa nie już na koń usiadła? I bardzo to ich obchodzi, że Litwa siedzi w spokoju i nie wzruszą jej wiatry zamorskie¹²².

Strażnicy pamięci

Jako instytucja o charakterze stałym Towarzystwo Jezusowe odgrywało ważną rolę w upamiętnianiu dobroczyńców, w tym też wdów. Zgodnie z prawodawstwem zakonnym jezuiti powinni modlić się w intencji fundatorów nie z racji nałożonego na nich obowiązku, lecz dobrowolnie, wyrażając wdzięczność wobec osób zasłużonych dla rozwoju zakonu. Owa przesłanka opierała się na przekonaniu, że modły przyczynią się do skrócenia okresu przebywania duszy w czyśćcu. Stąd wdowy łożyły niekiedy spore sumy na wspomnienie zmarłych małżonków. Przekazane zakonem pieniądze traktowano nie jako wynagrodzenie, lecz jako jałmużnę. Inna funkcja związana z pamięcią zmarłego dotyczyła praktyki chowania ciał w kościołach jezuitów. W przypadku Radziwiłłów kluczowe znaczenie miał pod tym względem kościół Bożego Ciała w Nieświeżu, gdzie od czasów Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” grzebano zwłoki przedstawicieli katolickiej linii rodu. Jako gospodarze tego kościoła jezuiti odgrywali pierwszoplanową rolę w reżyserowaniu radziwiłłowskich pogrzebów. Byli pomysłodawcami programu ikonograficznego, głosili wiele egzort i kazań podczas kilkudniowych uroczystości pogrzebowych. W ramach złożonej oprawy pogrzebu, odzwierciedlającej hierarchię instytucji kościelnych, członkowie Towarzystwa zajmowali pierwsze miejsce po rzymskokatolickim duchowieństwie diecezjalnym i mieli precedencję nad innymi zgromadzeniami zakonnymi. Frekwencja jezuitów na pogrzebach radziwiłłowskich była duża: z reguły zjeżdżało się do Nieświeża po kilkudziesięciu przedstawicieli wszystkich domów prowincji. O symbolicznej funkcji jezuitów jako pośredników między doczesnością a życiem wiecznym świadczyło zdejmowanie przez nich trumien radziwiłłowskich z wozu pogrzebowego, wnoszenie na barkach do kościoła i składanie na *castrum doloris*¹²³.

Szczególnie pożądana była postęga Słowa jezuitów. W przypadku wdów można zauważyć specyfikę wyboru jezuitów jako kaznodziejów. O ile na pogrzebach dostojników do głoszenia homilii zapraszano znanych jezuitów, niekoniecznie związanych z osobą zmarłego, o tyle w przypadku wdów często występowali byli kapelani nadworni. Przykładowo Kazimierz Jurała był *deductor corporis* – osobą

122 Tenże do tejeż, Warszawa, 29 września 1741 r., *Ibid.*

123 Andrea Mariani, Rola jezuitów w pogrzebach szlachty polsko-litewskiej. Między reżyserowaniem Pompa funebris a wysławianiem nieboszczyka, in: *Nasza Przeszłość*, t. 119 (2013), p. 187.

odpowiedzialną za transport ciała Anny Katarzyny z Białej do Nieświeża, następnie podczas uroczystości pogrzebowych wygłosił zarówno egzorty, jak i kazanie. Preferencje dla kaznodziejów bezpośrednio znających wdowę należy tłumaczyć faktem, że rysowanie sylwetki kobiety, nie pełniącej w zasadzie roli publicznej, wymagało głębszej znajomości jej życia osobistego.

Zindywidualizowanym podejściem cechowała się też oprawa wizualna pogrzebu. Dobrym przykładem jest dekoracja *castrum doloris* Anny Katarzyny, w której wartości uniwersalne odniesiono do rzeczywistych dokonań z życia zmarłej. W ten sposób przedstawiano nieboszczkę jako model godny naśladowania. Pochwała zmarłego nie była celem samym w sobie, ani tym bardziej sposobem zaskarżenia przychylności Radziwiłłów. Intencja *pompa funebris* polegała bowiem na propagowaniu wzorów dobrego zachowania. Równocześnie realia życia ówczesnej wdowy wymagały elastycznego potraktowania pojęć, z którymi jezuitcy twórcy programu ikonograficznego wiązali postępowanie i osiągnięcia zmarłej. Jeśli przykładów roztropności (*prudentia*) i umiarkowania (*temperantia*) w życiorysie osamotnionej kobiety nie brakowało, trudniej było mówić o sprawiedliwości i męstwie. Jako przejaw pierwszej z obu cnót interpretowano dopasowanie się do kanonu zachowań właściwych dla swojego stanu¹²⁴. Męstwo Anny Katarzyny polegało natomiast na znoszeniu chorób i wdowieństwa, przy czym porównano ją do Samsona¹²⁵. Podobny tok myślenia widać na przykładzie emblematów zamieszczonych nad bocznymi arkadami kościoła. Pierwszy nawiązywał do zamiłowań bibliofilskich Anny Katarzyny. Widniała na nim królowa Saba, słuchająca „mądrości Salomona”. Wspomniany wizerunek uzupełniały dalsze *symbola*: ręka wystająca z obłoków i trzymająca soczewkę nad otwartą księgą oraz obraz biblioteki, „kiedy jedne już ułożone swym porządkiem po szafach księgi, inne ex cumulo ręka ludzka dokłada i wstawuje”¹²⁶. Sens tych obrazów wyjaśniały dwa wiersze. Pierwszy chwalił skłonność zmarłej do zdobywania i poszerzania wiedzy. W drugim wierszu dokonano amplifikacji: Anna Katarzyna miała być większa od królowej Saby, bo ta nabierała mądrości od żyjących ludzi, a kanclerzyna od dawno zmarłych autorów. Będąc za życia uczennicą zmarłych, księżna miała prawo zostać po śmierci nauczycielką¹²⁷. Drugi emblemat przedstawiał Judytę udającą się z Betulii do obozu Asyryjczyków, gdzie podstępem zabiła wodza Holoferneza. Inskrypcja wyrażała pierwszeństwo sztuki (*ars*) nad wojną (*mars*). Do sceny biblijnej dodano dwa obrazy. Na pierwszym widniała ręka ludzka wygładzająca

124. „Vidit orbis celsissimam Radivilliam observari ius divinum ut catholicam, politicum, ut patriae civem, legem denique mortis subire ut mortalem”, *Kazania i mowy*, k. Eeezv.

125. „Quae adeo magnanimiter tulit adversam sortem, / ut sexus sui imbecillitatem virtute superasse videretur. / Adeo firmiter morborum sustinuit molem, / ut sub illorum pondere frangi non posset. / Adeo viriliter in ultima vita se gessit lucta / ut more Samsonis occumberet”, *Ibid.*, k. Fff.

126 *Ibid.*, k. Fffz.

127 *Ibid.*

kamień za pomocą zwykłego narzędzia, na drugim zaś pokój, w którym wisiało wiele luster odzwierciedlających tę samą twarz z boku¹²⁸. Subskrypcja chwaliła przedsiębiorczość księżnej w zakładaniu manufaktur. Trzeci emblemat przedstawiał córkę faraona ratującą Mojżesza z Nilu wraz z inskrypcją *Patrem matremque gerit* (Pełniła funkcje ojca i matki)¹²⁹. Przy scenie starotestamentowej widniała latorośl wszczepiona przez ogrodnika oraz rzeźba doszlifowana przez snycerza. Subskrypcja wychwalała „opatrność i miłosierdzie ku sierotom”, dla których Anna Katarzyna ufundowała biały klasztor szarytek¹³⁰. Cztery emblematy przedstawiał Noemi wraz z synowcami Orpą i Rut. Pod sceną biblijną dodano dwa *symbola*. Pierwszy obraz reprezentował dwa pola, na jednym z których zboże jest już żęte, a na innym nie. Na drugim obrazie widniały natomiast dwie świece, z których jedną zgasił wiatr, a drugą zasłania ręka. Subskrypcja wychwalała „protekcję i opatrzenie wdów”¹³¹. Ostatnie dwa emblematy nawiązywały do fundacji kancelrzyny na rzecz Kościoła. Pierwszy z tych dwóch emblematów miał pokazać, jaką ogromną stratę stanowi śmierć księżnej dla Towarzystwa Jezusowego. Na obrazie widniała tonąca łódź z apostołami podczas snu Jezusa, a pod spodem monogram Chrystusowy oraz Imię Jezus przeszyte strzałą¹³². Subskrypcja chwaliła magnatkę jako dobrodziejkę zakonu jezuitów¹³³. Kolejny emblemat, przedstawiający świętynię Salomona, dotyczył innych zgromadzeń protegowanych przez księżną: reformatów i bazylianów¹³⁴.

Obok ideału pobożnej wdowy jezuita rysowali niekiedy wizerunek macochy lojalnej wobec pasierba, przekładającej interes rodu nad wygodę¹³⁵. Tak uczynił Józef Katenbring w kazaniu na pogrzebie Anny Luizy z Mycielskich w 1787 roku. Były jezuita wspominał o spotkaniu hetmanowej z przywódcami „Familii”, którego sam był świadkiem, w Warszawie w 1764 roku. Podczas tego spotkania Radziwiłłowej obiecano bezpieczeństwo i zachowanie dóbr pod warunkiem, że

128 Ten drugi obraz był opatrzony inskrypcją „Suffecerat omnibus una”, *Ibid.*, k. Fff2v.

129 *Ibid.*

130 *Ibid.*, k. Ggg. Zob. Wanda Karkucińska, *Anna Katarzyna z Sanguszków*, p. 78–79.

131 *Kazania i mowy*, k. Gggy.

132 Do każdego obrazu przydano motto: „Requies eius Socios prope meraserat omnes, Hoc vivens moriensque fovebat” i „Iuvat socios habuisse doloris”, *Ibid.*

133 „Aviam Iesu in divinissima Anna veneratur Orbis, / Matrem suam in Celsissima Anna agnoscunt soci JESU, / Tum quia eos Materno prosequatur amore, / tum quia animam, quam non potuit inspirare vivens, / moritura in manibus illorum reddidit. / Unum Rachel protulit Benoni, id est filium doloris, / Tot doloris Filios habet Radivillia, / quot devinctos fundatorum domini computat clientes / qui funeri ius ingemiscunt / Quod aliqua de filiali Joannis participant privilegio. / Accipit hic Dei Parentem in sua, / postquam titulo filii honoratur. / Recipiunt Annam in suas aedes Soci Iesu, / mandavit sepultura ducale corpus, / sed Maternae Fundatricis gratias nunquam in oblivione sepelient”. *Ibid.*, k. Ggg2.

134 *Ibid.*, k. Ggg2r–v. Zob. też Wanda Karkucińska, *Anna Katarzyna z Sanguszków*, p. 80.

135 Jakub Bajer, Andrea Mariani, Macocha idealna: aktywność Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765), in: *Studia Europaea Gnesnensia*, t. 10 (2014), p. 281–311.

odstąpi od Karola Stanisława „Panie Kochanku”. Księżna odmówiła i w związku z tym udała się na wygnanie¹³⁶.

Podsumowując, należy stwierdzić, że relacje między jezuitami a wdowami pochodzącymi z magnaterii nabierały zazwyczaj charakteru więzi kliencko-patronackich. Silniejszą stroną stanowiły wdowy, a nie jezuiti, którzy pojawiali się w ich kręgu dopiero na prośbę wystosowaną do władz zakonnych. Przyjmowanie przez wdowy stylu życia właściwego dla kobiety samotnej, troszczącej się o zbawienie własne i bliskich, ale też dbającej o interes rodowy, zależało od konkretnej kobiety i nie było narzucone przez Kościół. To samo miało miejsce w kwestii decyzji o pozostawaniu w stanie wdowim. Biorąc pod uwagę fakt, że presja środowiska skłaniała raczej do ponownego zamążpójścia, piśmiennictwo jezuitów, przedstawiające wdowieństwo jako trzecią drogę między światem a klasztorem, mogło utwierdzić niektóre kobiety w wyborze stanu wdowiego. Nieznane są natomiast przypadki stawiania przez jezuitów przeszkód wdowom, które decydowały się na zawarcie ponownego ślubu. Przypadki tego typu nie były rzadkie w kręgu Radziwiłłów¹³⁷. W życiu codziennym wdów jezuiti odgrywali ważną rolę: wpływali na pobożność, modlili się za nie i ich małżonków, wreszcie dbali o ich pamięć i pośmiertny wizerunek. Bliska znajomość jezuitów z wdowami umożliwiała bezpośrednie odniesienie się do ich charakteru i osiągnięć w kazaniach pogrzebowych. Dzięki temu pochwały jezuitów brzmiały bardziej przekonująco niż przedstawiciele innych grup duchowieństwa, którzy opierali

¹³⁶ „Dopiero kiedy ta burza wiadoma na dom książęcy powstała, czego ta przedziwna matka nie czyniła: zgromadziwszy pod skrzydła swoje, iż tak rzeknę, młode pisklęta domu książęcego, uleciała z nimi za granicę ojczystą. Dokąd matko troskliwa! Dokąd się puszczasz, a dom, bogactwa, wygody, panowanie i samą ojczyznę twoją rzucasz? Tam, mówi księżna, gdzie głowa naszej familii, gdzie opiekun moich dzieci, gdzie najukochańszy pasierb mój, tam losy przykre chętnie z nim dzielić będę, a kochane potomstwo moje w zagranicznej zaciszy do wszelkich cnot i przymiotów rodu swego godnych przysposabiać. Ale się tu w kraju zostać możesz, dostatków radziwiłłowskich bezpiecznie używać, obszernymi dobrami zupełnie władać i rozrządzać, Warszawa Ci to przyrzeka. Mieszkalem na ów czas w Warszawie, znajdowałem się na pokojach w Bogu zesłej Księżnej, kiedy przez usta ministerialne takie jej doszło oświadczenie: ‘Stany zgromadzone mogą powierzyć W. Ks. Mości rząd zupełny wszystkimi dobrami pod sąd i opiekę dotąd oddanemi, tylko W. Ks. Mość cóż tylko odstąpi Księcia Wojewodę’. Ach rzecz z płaczem Księżna! Mnie matce odstąpić syna? Mnie wdowie odstąpić opiekuna? Wolę nic nie mieć i z rąk patrzyć Księcia wojewody, niżeli Go sobie w najmniejsze rzeczy narazić. On mię szanuje jako Matkę, ja Go kocham jako syna. Musi się to wszystko odmienić. Tak rzekła i z Warszawy do Drezna powróciła”, *Opisanie dzienne pogrzebów J.O. X. Anny z Micielskich Radziwiłłowej wojewodziny wileńskiej hetmanowej W. W.X.L. y J.O. X. Jmci Hieronima Radziwiłła podkomorzego W. W.X.L. starosty sądowego województwa mińskiego rotmistrza kawaleryi narodowej kawalera orderów polskich św. Huberta obchodzonego w Nieświżu 1787 czerwca 20 dnia*, Wilno: w Drukarzni J.K.M. y Rzplitey u xx. Piarów, 1787, p. 27.

¹³⁷ Spośród córek Anny Katarzyny Tekla była trzykrotnie mężatką: za Henrykiem Flemmingiem, Michałem Serwacym Wiśniowieckim i Michałem Antonim Sapiehą. Podobnie Anna Luiza z Mycielskich po śmierci pierwszego męża Leona Michała Radziwiłła (1751) i owdowieniu hetmana Michała Kazimierza „Rybeński” (1753) wyszła za niego za mąż.

się głównie na wywodach genealogicznych. Równocześnie jezuita pośredniczyli w kontaktach wdów ze światem zewnętrznym. Dotyczyło to zazwyczaj rodziny i duchowieństwa, a niekiedy nawet władców. Typowe dla klientów było przyjmowanie funkcji informatorów i agentów. O ile jezuita dobrze się sprawdzali w pierwszej roli dzięki swojej szerokiej sieci kontaktów, o tyle rzadko byli skuteczni w przypadku załatwiania interesów na rzecz chlebobdawczyń. Nie wynikało to bynajmniej z nieudolności czy lekceważenia obowiązków, lecz z niższej pozycji społecznej zakonników względem osób, z którymi musieli pertraktować. Dobrze ilustrują to zagadnienie nieudane starania Anny Katarzyny o urząd łowczego litewskiego dla Hieronima Floriana Radziwiłła za pośrednictwem Kazimierza Jurahy. Jezuita mogli niekiedy odczuwać rozterkę między obroną interesów Towarzystwa a oddaniem wobec protektorek. Mimo że jezuita byli zaniepokojeni decyzją Anny Katarzyny o obniżeniu prowizji z sum lokowanych na kahałach żydowskich, to na dworze królewskim bronili księżnej i jej kasjera Szmujły Ickowicza przed zarzutami przeciwników.

Źródła drukowane i literatura

- Dunin Piotr, *Kazania pogrzebne [...] ku wygodzie kościelnych i publicznych oratorów*, Warszawa: [Drukarnia Pijarów], 1700.
- Dunin Piotr, *Lament nad Syonem podniesiony przy exekwiach [...] Katarzyny Sobieskiej Radziwiłłowej [...] na kazaniu w kościele skaryszewskim płockiej diecezji nad Wisłą mianym. Zkąd do Nieświeża solennie wyprowadzona*, Warszawa: w drukarni I.K.M. u oyców Scholarum Piarum, [1694].
- Dunin Piotr, *Tarcze się świecą i przy walnych exequiach ostatnich [...] Katarzyny Sobieskiej Radziwiłłowej [...] śmiertelne cienie splendorem swoim rozpędzają [...] Dnia 20 miesiąca Stycznia w Nieświeżu: w drukarni I. K. M. y Rzeczyposp. Coll. Schol. Piarum*, 1695.
- Heintz Franciszek, *Prawdziwy dobrej śmierci portret z prawdziwie dobrego życia przekopiowany w [...] pani Mariannie z Ludinghaussen Wolffow Kossowy [...] iako w zwierciadle reprezentowany w kościele toruńskim s. Jana przy żalobnych exequiach do uwagi [...] podany [...]*, Toruń: Drukował Jan Nicolai, 1721.
- Hincza Marcin, *Złota korona: abo Kazanie na pogrzebie iasnie oświeconey xiężny Anny z Sztemberku Ostrogskiej, hrabiny na Tarnowie, woiewodżiny wołyńskiej [...]*, Kraków: w drukarni Franciszka Cezarego, 1636.
- Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przelomu roku 1773/1774*, opracowanie i wstęp Andrea Mariani, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2020.
- Kanon Andrzej, *Flores sepulchrales inscriptionum in ducali tumulo Annae Aloysiae Chodkiewicziae, palatinae Vilnensis, Ducissae in Ostrog*, Cracoviae: in Officina Viduae & Haeredum Francisci Caesarij, 1654.
- Karczyński Stanisław, *Wyszcze z swiata przed wyszczeniem z ciała [...] Alexandry Katarzyny z Czarnce Branicki [...] przy wyszczeniu ciała jejności z kościoła Białostockiego do krakowskiej ss. Piotra y Pawła Societatis Jesu bazyliki w pamięć potomną zalecone*, Warszawa: w drukarni Collegium OO. Scholarum Piarum, 1698.
- Kazania i mowy na walnym pogrzebowym akcie śp. [...] Anny z Xiążąt Sanguszków Radziwiłłowej [...] i miane tudzież krótkie tegoż aktu opisanie [...] do druku podane*, Wilno: w Drukarni J. K. M. Akad. Societatis Jesu, 1750.

- Kronika jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: 1570–1653, oprac. Ludwik Grzebień, Jacek Wiesiołowski, Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 2004.
- Kitowicz Jędrzej, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. Roman Pollak, Wrocław: ZNiO, Warszawa: De Agostini Polska, 2003.
- Monumentum Gloriam Magnis Manibus Annae a Stembergk Ducissae In Ostrog Palatinae Volhyniae A Nobili Juventute Collegii Jaroslaviensis Societatis Iesu Erectum*, Kraków: in Officina Andreae Petricovii, 1636.
- Opisanie dzienne pogrzebów J.O. X. Anny z Micielskich Radziwiłłowej wojewodziny wileńskiej hetmanowej W.W.X.L. y J.O. X. Jmci Hieronima Radziwiłła podkomorzego W.W.X.L. starosty sądowego województwa mińskiego rotmistrza kawaleryi narodowej kawalera orderów polskich św. Huberta obchodzonego w Nieświzu 1787 czerwca 20 dnia*, Wilno: w Drukarni J. K. M. y Rzplitey u xx. Piarów, 1787.
- Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, wyd. Paweł Klint, Poznań–Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2008.
- Zahorowski Hieronim, *Skryte rady*, in: *Literatura antyjezuicka w Polsce 1578–1625*, oprac. Janusz Tazbir, Warszawa: Ludowa Współdzielnia Wydawnicza, 1963.
- Życie ku podziwieniu chwalebne Jaśnie Oświeconey Xiężny Ostrogskiej Anny Alojzyi Chodkiewiczowej, wojewodziny wileńskiej, hetmanowej Wielkiego Xięstwa Litewskiego od kolegium Societatis Iesu Jaroslawskiego od niezę po ostrogskim kolegium w polu, u Najśw. Panny fundowanego na wzór wysokiey cnoty wydane*, Kraków: w drukarni Mikolaia Schedla, 1698.
- Bajer Jakub, Mariani Andrea, Macocha idealna: aktywność Anny Luizy z Mycielskich Radziwiłłowej w świetle francuskiej korespondencji dyplomatycznej (1764–1765), in: *Studia Europaea Gnesnensia*, t. 10 (2014), p. 281–311.
- Bieńkowska Irena, *Muzyka na dworze księcia Hieronima Floriana Radziwiłła*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.
- Czeppe Maria, Działalność agenta hetmańskiego w Dreźnie w latach 1752–1756 w świetle raportów Andrzeja Protasowicza do Michała Kazimierza Radziwiłła, in: *Studia Historyczne*, t. 38 (1995), z. 4, p. 495–504.
- Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, red. Bożena Popiołek, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III, 2020.
- Dymnicka-Woloszyńska Hanna, Radziwiłł Michał Kazimierz „Rybeńko” (1702–1762), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1987, p. 299–306.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1996.
- Grzebień Ludwik, Szornel Jerzy (1637–1702), *ibid.*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLIII, Warszawa–Kraków: Instytut Historii PAN, 2013, p. 563–564.
- Jarozuk Jan, Radziwiłłowa z Sobieskich Katarzyna, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1987, p. 394–395.
- Jakuboszczak Agnieszka, *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2016.
- Jakuboszczak Agnieszka, *Sarmacka dama Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008.
- Jakuboszczak Agnieszka, Wdowa i wdowieństwo w świetle XVIII-wiecznych tekstów religijnych, in: *Nasza Przyszłość*, t. 113 (2010), p. 247–267.
- Karkucińska Wanda, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa: Semper, 2000.
- Kempa Tomasz, „Przezacna matrona” Anna Alojza Chodkiewiczowa córka Anny ze Sztemberku Ostrogskiej, protektorka jezuitów, in: *Острозька давнина. Науковий збірник*, red. Ігор Пасічник, Ігор Тесленко, Остріг: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014.
- Kicińska Urszula, Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie staropolskim na podstawie drukowa-

- nych oracji pogrzebowych XVII wieku, in: *Sensus Historiae*, 2013, t. 12, z. 4, p. 136–148.
- Kicińska Urszula, *W tym osieroconym stanie. Pozycja wdowy w społeczeństwie szlacheckim w Rzeczypospolitej (od schyłku XVII do połowy XVIII wieku)*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2020.
- Lesiński Jerzy, Spory o dobra neuburskie, in: *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 6, Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1996.
- Mariani Andrea, Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych na ziemiach koronnych. Między dworem a placówką zakonną, in: *Wielkie rody na ziemiach polsko-litewskich w XVI–XX wieku. Postacie i legendy – Działalność i pamięć – Majątki rodowe i ich znaczenie*, red. Norbert Kasparek, Tadeusz Zych, Radosław Pawłosek, Olsztyn–Tarnobrzeg: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2017, p. 128–153.
- Mariani Andrea, Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką, in: *Rocznik Litewski*, t. 1, 2015, p. 37–82.
- Mariani Andrea, Rola jezuitów w pogrzebach szlachty polsko-litewskiej. Między reżyserowaniem Pompa funebris a wysławianiem nieboszczyka, in: *Nasza Przyszłość*, t. 119 (2013), p. 177–196.
- O'Malley John, *Pierwsi jezuici*, przeł. Piotr Samerek et al., Kraków: Wydawnictwo WAM, 1999.
- Palkij Henryk, Rudomina Dusiaci Antoni Ludwik h. Trąby (zm. 1756), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXII, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1989–1991, p. 698–700.
- Pietrzak Jarosław, *Księżna Dobrodziejka Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa (1634–1694)*, Warszawa: Wydawnictwo Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2016.
- Popiołek Bożena, *Kobiety świat w czasach Augusta III. Studia z mentalności kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2018.
- Popiołek Bożena, *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996.
- Pugacewicz Iwona, *Wizerunek dobrej wdowy w opiniach Ojców Kościoła i moralistów w epoce wczesno nowożytnej*, in: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. Cezary Kukło, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008, p. 247–260.
- Romaniuk Przemysław, Sapieha Michał Antoni h. Lis (1711–1760), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXV, Warszawa–Kraków: Instytut Historii PAN, 1994, p. 110–115.
- Smoleńska Barbara, Materiały do dziejów huty szklanej w Nalibokach, in: *Teki Archiwalne*, t. 1 (1953).
- Staszewski Jacek, *August III Sas*, Wrocław: Ossolineum, 1989.
- Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994.
- Załęski Stanisław, *Jezuici w Polsce*, t. 4, Kraków: Wł. L. Anczyc, 1905.
- Zielińska Teresa, *Kariera i upadek żydowskiego potentata w dobrach radziwiłłowskich w XVIII wieku*, in: *Kwartalnik Historyczny*, 98/3 (1991), p. 33–49.
- Мацук Андрэй, *Барацьба магнацкіх групак у ВКЛ (1717–1763 гг.)*, Мінск: Медысонт, 2010.

ANDREA MARIANI – adiunkt w Zakładzie Historii Nowożytnej do XVIII wieku Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Do jego głównych zainteresowań badawczych należą dzieje Towarzystwa Jezusowego w dawnej Rzeczypospolitej, ze szczególnym uwzględnieniem relacji tego zakonu z elitami społecznymi.

E-mail: mariani.andrea86@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8118-0634

„BŪDAMA VARGŠĖ NAŠLĖ, JI ŽENGĖ NUOLANKIAI“. JĖZUITAI IR NAŠLĖS ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOJE XVII–XVIII A.

ANDREA MARIANI

Poznanės Adomo Mickevičiaus universitetas

Didikės našlės statusas XVII ir XVIII amžiaus Abiejų Tautų Respublikoje nebuvo vienareikšmis. Viena vertus, našlystė buvo susijusi su rizika prarasti valdas, kita vertus, našlės statusas buvo savotiška moters saviraiškos galimybė, jos „vidurio kelias“ tarp santuokos ir vienuolyno. Jėzaus draugijos tėvai palaikė glaudžius ryšius su našlėmis, siekdami suteikti joms dvasinę globą. Išskirtinis jėzuitų dėmesys našlėms to meto visuomenėje buvo suvokiamas kaip tam tikra Katalikų Bažnyčios vykdomos socialinės kontrolės forma. To meto publicistai ir rašytojai, net ir tie, kurie nesiekė polemizuoti su Jėzaus draugijos tėvais, pavyzdžiui, Jędrzejus Kitowiczius, savo veikaluose pabrėžė jėzuitų pastangas įgyti našlių palankumą, kad užvaldytų jų turtą arba palenktų našlių sūnus stoti į vienuolyną. Straipsnyje, remiantis gausiais archyviniais šaltiniais ir memuaristika, atskleidžiamas jėzuitų vaidmuo Abiejų Tautų Respublikos našlių gyvenime XVII ir XVIII amžiuje.

Tyrimo metu nustatyta, kad jėzuitų ryšiai su našlėmis iš didikų šeimų daugiausia atspindėjo susiformavusius kliento ir patrono santykius, kuriuose patrono statusą turėjo našlės, o ne jėzuitai, į našlių klientų ratą patekę tik Jėzaus draugijos vadovybės prašymu.

Kokį gyvenimo būdą pasirinko našlė, kiek ji rūpinsis savo, artimųjų ar visos giminės interesais, priklausė nuo pačios našlės ir nebuvo Bažnyčios primetama. Didikė našlė taip pat pati sprendavo, tekėti jai dar kartą, ar ne. Tačiau būtina atsižvelgti į faktą, kad to meto visuomenė moteriai tradiciškai skyrė vietą santuokoje arba vienuolyne, todėl spaudimas našlei buvo labai didelis. Tuo tarpu jėzuitų raštijoje matome našlystę kaip galimą trečią kelią tarp santuokos ir vienuolės įžadų. Tikėtina, kad tokia literatūra dalį našlių paskatino netekėti ir likti našlėmis. Šaltiniai nesuteikia duomenų apie tai, kad jėzuitai būtų trukdę kuriai nors našlei ištekti dar kartą, jei ji buvo priėmusi tokį sprendimą. Tačiau kasdieniniame našlių gyvenime jėzuitai atliko tikrai svarbų vaidmenį: stiprino jų tikėjimą į Dievą, kartu su jomis meldėsi už jas ir jų sutuoktinius, rūpinosi, kad būtų tinkamai įamžintas mirusių sutuoktinių atminimas ir t. t. Jėzuitai taip pat tapdavo tarpininkais našlėms kontaktuojant su išoriniu pasauliu, o kaip klientai vykdavo informatorių ir agentų funkcijas.

Reikšminiai žodžiai: našlystė, Jėzaus draugija, labdarybė, patrono ir kliento ryšiai, proginė literatūra, Radvilos, Sanguškos, Sapiegos.